

ZBIGNIEW KLIMIUK

WYBRANE ASPEKTY
STOSUNKÓW KREDYTOWYCH I HANDLOWYCH
ZWIĄZKU RADZIECKIEGO
Z KRAJAMI KAPITALISTYCZNYMI W LATACH 1918-1940

WSTĘP

Dopiero po II wojnie światowej Związek Radziecki stał się jednym z państw wierzycielskich. Trwało to krótko i obejmowało głównie kraje bloku komunistycznego oraz niektóre kraje Trzeciego Świata¹. Zanim osiągnął taką pozycję, sam był zmuszony do tego czasu oraz, poczynając od lat siedemdziesiątych XX w., korzystać z kredytów zagranicznych w krajach kapitalistycznych, z którymi jednocześnie prowadził rywalizację geostrategiczną o wpływy na świecie². Przyczyny tego były następujące:

a) niezwykle niski poziom dochodu narodowego na jednego mieszkańca w okresie po Rewolucji Październikowej, spowodowany zacofaniem gospodarczym odziedziczonym po Rosji carskiej oraz stratami materialnymi poniesionymi w latach I wojny światowej, jak również w okresie rewolucji i wojny domowej. Cztery lata wojny światowej i trzy lata wojny domowej odbiły się dotkliwie na przemyśle, transporcie i rolnictwie;

Dr hab. ZBIGNIEW KLIMIUK – profesor w Instytucie Pracy i Spraw Socjalnych; adres do korespondencji: Józefa Bellottiego 3B, 01-022 Warszawa; e-mail: zbigniew.klimiuk@yahoo.pl

¹ M. DOBB, *Soviet economic development*, London 1948, s. 424-478.

² *Woprosy wnieszeniej torgowli*, Moskwa 1950, s. 195.

b) w związku z niskim poziomem produkcji nadwyżki na eksport albo wcale nie istniały, albo były na niskim poziomie³.

Saldo bilansu handlowego, które przed I wojną światową było dodatnie (w 1913 r. nadwyżka bilansu handlowego wynosiła ok. 574 mln rubli), stało się po przewrocie październikowym deficytowe. Z danych zawartych w tabeli wynika, że obroty zagraniczne Związku Radzieckiego miały charakter jednostronny, import był kilkanaście razy większy od eksportu. Na drodze do zwiększenia importu, który był niezbędny dla kraju wyniszczonego i nieuprzemysłowionego, stanęła jeszcze jedna przeszkoda: było nią embargo na złoto radzieckie, czyli blokada złota, która zastąpiła uchyloną na początku 1920 r. blokadę gospodarczą Związku Radzieckiego, tj. zakaz utrzymywania jakichkolwiek stosunków handlowych z państwem radzieckim. W wyniku embarga państwa kapitalistyczne odmawiały przyjmowania złota, którym organizacje handlu zagranicznego tego kraju chciały płacić za importowane towary. Stany Zjednoczone, będące w tym czasie jedynym krajem posiadającym standard złota, wydały w 1920 r. zarządzenie w sprawie zakazu kupna złota pochodzącego z Rosji Radzieckiej.

Tabela 1. Obroty radzieckiego handlu zagranicznego w latach 1918-1920
(w mln rubli według kursu rubla z 1930 r.)

Lata	Eksport	Import	Bilans handlowy
1918	28	367	-339
1919	0,3	11	-10,7
1920	5	100	-95

Źródło: *Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-1940*, Moskwa 1960, s. 14.

Wymienione przyczyny wskazują na to, iż Związek Radziecki reprezentował potencjalnie duży popyt na dobra importowane, nie był jednak w stanie zaspokoić go ze względu na niedostateczny eksport w celu skompensowania potrzeb importowych, jak również ze względu na brak możliwości regulowania zobowiązań z tytułu importu złotem. Stąd powstała konieczność korzystania z zewnętrznych źródeł finansowania importu w postaci kredytów, pozwalających na wzrost importu sprzętu technicznego oraz innych towarów w granicach znacznie przekraczających własne środki eksportowo-walutowe, niezbędne do jego pokrycia. W. Lenin dopuszczał możliwość przyciągnięcia ka-

³ A.M. SMIRNOV, *Mieżdunarodnyje walutnyje i kreditnyje odnoszenija SSSR*, Moskwa 1960, s. 365.

pitałów obcych w postaci kredytów w celu przyśpieszenia odbudowy i rozbudowy przemysłu radzieckiego. W przemówieniu na X Wszechrosyjskiej Konferencji Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) powiedział: „[...] w okresie przejściowym nie powinniśmy szczerzyć żadnych ofiar. Aby zapewnić nieustanną, choćby nawet powolną odbudowę wielkiego przemysłu nie powinniśmy wzbraniać się od płacenia zagranicznym kapitalistom haraczu, którego są oni tak żądni. W chwili obecnej bowiem, z punktu widzenia socjalizmu, warto zapłacić kapitalistom zagranicznym setki milionów więcej, byleby tylko otrzymać te maszyny i materiały do odbudowy wielkiego przemysłu, które wskrzeszą bazę ekonomiczną proletariatu, przeobrażą go z proletariatu, trudniącego się spekulacją, w proletariatu związanym mocno z produkcją”⁴.

I. STOSUNKI KREDYTOWE ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W LATACH 1918-1939

Ch. Kindleberger w pracy *International Economics* przedstawił etapy rozwoju, jakie przechodziło wiele państw w dziedzinie międzynarodowych stosunków kredytowych. „Prymitywny kraj słabo rozwinięty rozpoczyna swój cykl jako młody dłużnik”, który korzysta z kredytów zagranicznych na szeroką skalę. Po pewnym czasie staje się on „adult debtor which has a current account in balance”. Jeszcze później kraj rozpoczyna spłacanie starych pożyczek jako „dojrzały dłużnik”, a w końcu przekształca się w „młodego wierzyciela”, który udziela kredytów „młodemu”⁵. Na przykładzie Związku Radzieckiego można prześledzić wymienione wyżej etapy, prowadzące w kierunku przekształcenia się „młodego dłużnika” w „młodego wierzyciela”.

W latach 1921-1925, kiedy Związek Radziecki zawarł szereg umów handlowych z państwami kapitalistycznymi⁶, zagadnienie nawiązania stosunków kredytowych z tymi krajami było stopniowo realizowane. Było ono przedmiotem dyskusji na międzynarodowej konferencji w Genewie w 1922 r. Wśród jej uczestników znajdowały się takie państwa, jak Francja i Wielka Brytania – główni wierzyciele Rosji carskiej. Rządy tych krajów obiecały nawiązać sto-

⁴ W. LENIN, *Dziela*, t. XXXII, Warszawa 1957, s. 436-437.

⁵ CH. KINDLEBERGER, *International Economics*, Illinois 1958, s. 417.

⁶ 16 III 1921 r. z wielką Brytanią, 2 VIII 1921 r. z Norwegią, 7 X 1921 r. z Austrią, 26 X z Włochami, 15 III 1924 r. ze Szwecją. Por. A.S. KOROLENKO, *Targowyje dogowory i soglaszenia SSSR s inostrannymi gosudarstwami*, Moskwa 1953, s. 24.

sunki kredytowe ze Związkiem Radzieckim pod następującymi warunkami:
a) Związek Radziecki uzna przedrewolucyjne długi państwa rosyjskiego;
b) zwróci zagranicznym właścicielom znacjonalizowany po rewolucji majątek lub wynagrodzi szkody spowodowane nacjonalizacją.

Delegacja sowiecka zgodziła się wznowić w ciągu 30 lat płatności z tytułu kredytów, zaciągniętych przez rząd carski przed sierpniem 1914 r., ale pod warunkiem udzielenia Związkowi Radzieckiemu dostatecznie dużych kredytów i uznania go *de iure*. Na Konferencji Haskiej w 1922 r. oświadczyła ona, że ZSRR potrzebny jest kredyt w wysokości 3,2 mld rubli w formie dostaw towarowych w ciągu 3 lat. Odrzucone zostały natomiast bezwarunkowo żądania krajów Ententy dotyczące płatności z tytułu pożyczek zaciągniętych przez rząd carski w okresie wojny 1914-1918. Odnośnie do drugiego warunku postawionego przez kraje Ententy na Konferencji Genueńskiej, Związek Radziecki zgodził się uznać prawo cudzoziemców do wynagrodzenia im szkód spowodowanych nacjonalizacją, jednak pod warunkiem wzajemności, tzn. państwa biorące udział w interwencji przeciwko ZSRR powinny zobowiązać się wynagrodzić jego straty poniesione z powodu obcej interwencji. Suma tych strat, według delegacji sowieckiej, wynosiła 30 mld rubli złotych. Państwa Ententy w dalszym ciągu stawiały te same warunki, nie chcąc przychylić się do propozycji radzieckich⁷. Jeśliby Związek Radziecki zgodził się na te warunki, istniało prawdopodobieństwo, że państwa kapitalistyczne udzieliłyby mu nieznaczących kredytów.

Obawa rządu radzieckiego uznania długów Rosji carskiej sprzed rewolucji oraz zwrotu znacjonalizowanego majątku była przyczyną blokady kredytowej ZSRR. Oznaczała ona niemożliwość otrzymania kredytów długoterminowych od krajów kapitalistycznych, jak również bezpośrednich kredytów finansowych. W latach 1923-1924 część ekonomistów radzieckich lansowała w dziedzinie handlu zagranicznego politykę „interwencji towarowej”, zgodnie z którą państwo powinno importować z zagranicy towary, których jest brak na rynku wewnętrznym, i zrezygnować z walki o dodatni bilans handlowy. Ta interwencja towarowa miała być głównie zastosowana w odniesieniu do towarów konsumpcyjnych. Import ten (jak również import dóbr kapitałowych) miał być finansowany kredytami zagranicznymi, które pozwoliłyby na ujemny bilans handlowy. Możliwość importu towarów gotowych i rozszerzenie w ten sposób polityki interwencji kredytowej była ograniczona z powodu koniecz-

⁷ R. ANDERS, *Der Handelsverkehr der UdSSR mit Deutschland*, Berlin: R.I. Prager 1928.

ności obniżenia importu i stworzenia w ten sposób korzystnego bilansu handlowego w celu stabilizacji walutowej⁸.

Charakterystycznym zjawiskiem w gospodarce sowieckiej w 1923 r. było powiększanie się rozpiętości cen na korzyść towarów przemysłowych. W połowie 1923 r. stosunek cen towarów przemysłowych do rolnych wynosił już 3:1. Oznaczało to, że wzrost cen artykułów przemysłowych w tym okresie był 3-krotnie większy niż analogiczny wzrost cen na artykuły rolne. We wrześniu, kiedy nożyce cen osiągnęły punkt szczytowy, ceny towarów przemysłowych były tak wysokie, że istniała obawa spowodowania ogólnego kryzysu w przemyśle. Wielu ekonomistów za główną przyczynę tych nożyc uważało niedorozwój przemysłu. Twierdzili oni, że powinno się stosować politykę interwencji towarowej na dużą skalę, aby zaspokoić brak gotowych towarów. Byli oni przeciwnikami polityki stabilizacji walutowej, uważając, iż uniemożliwia ona import na niezbędnym poziomie.

W 1923 r. Związek Radziecki zaczął otrzymywać kredyty od poszczególnych firm zagranicznych na okres od 3 do 6 miesięcy, gdyż pomimo oficjalnej blokady kredytowej prywatni przedsiębiorcy byli zainteresowani w ekspansji eksportowej na rynek radziecki jako na nowy rynek jeszcze niezdojony. Ekspansja ta, ażeby mogła przynieść rezultaty, musiała być poparta akcją kredytową. Blokada kredytowa wpłynęła jednak na wysokie koszty kredytów udzielonych w pierwszym okresie odbudowy przez firmy i banki zagraniczne. Były to w początkowej fazie krótkoterminowe kredyty handlowe, przeznaczone w większości na finansowanie radzieckiego importu wyrobów gotowych, gdyż przeważała w tym okresie polityka interwencji towarowej. W latach 1921-1925 głównymi rodzajami kredytów zagranicznych związanych z importem radzieckim były: a) kupieckie kredyty wekslowe oraz b) kredyty akceptacyjno-rembursowe banków zagranicznych. Termin płatności za towary nabywane przez radzieckie organizacje handlu zagranicznego w ramach kredytów wekslowych wynosił zazwyczaj od 3 do 12 miesięcy⁹.

Dostawcy zagraniczni odczuwali trudności związane z dyskontowaniem weksli radzieckich w swoich bankach ze względu na blokadę kredytową. Niepewność co do wypłacalności radzieckich organizacji handlu zagranicznego skłaniała firmy zagraniczne do ubezpieczenia kredytów udzielonych radzieckim importerom, co oczywiście podrażało koszty tych kredytów. Kredyty we-

⁸ *Torgowyje otnoszenja SSSR s kapitalistycznymi stranami*, Moskwa 1938.

⁹ A.S. KOROLENKO, *Targowyje dagowory i soglaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami*, Moskwa 1959, s. 315.

kslowe były ubezpieczone w towarzystwach ubezpieczeniowych. Najczęstszą jednak formą ubezpieczenia się od ryzyka kredytowego przez dostawców zagranicznych była sprzedaż weksli radzieckich na czarnym rynku wekslowym, który tworzyli spekulanci, maklerzy, przemysłowcy oraz małe domy handlowe.

Od połowy 1924 r. Związek Radziecki zaczął otrzymywać kredyty akceptacyjno-rembursowe. Kredyty te były przeznaczone na finansowanie zakupu surowców przemysłowych: wełny, bawełny, kauczuku, juty. Radzieckie organizacje handlowe otrzymywały towary giełdowe pod warunkiem ich zapłaty trzymiesięcznymi akceptami banków zagranicznych. Za udzielenie akceptów banki zagraniczne pobierały prowizję w wysokości 3-4%. Termin kredytów akceptacyjno-rembursowych w zależności od rodzaju towaru i kraju, który go udzielił, wynosił 3-6 miesięcy; niekiedy miał termin zapadalności do 12 miesięcy. Jako zabezpieczenie tych kredytów banki zagraniczne żądały złożenia depozytu w banku, który otworzył kredyt. Najczęściej depozyt wynosił 20-50% sumy kredytu.

Związek Radziecki uzyskiwał również kredyty pod zastaw towarów eksportowych, a składowanych za granicą. W okresie, kiedy eksport radziecki dopiero rozwijał się, istniały trudności z bezpośrednią sprzedażą odbiorcom zagranicznym pewnych towarów. W związku z tym radzieckie organizacje handlu zagranicznego wysyłały za granicę duże ilości towarów, z przeznaczeniem na skład. Towary te były sprzedawane przez składy konsygnacyjne w miarę napływania zamówień od przedsiębiorstw kraju, w którym były składowane. Pod zastaw tych właśnie towarów radzieckie organizacje handlu zagranicznego zaczęły otrzymywać kredyty. Wysokość kredytów wynosiła 60-70% wartości zastawionych towarów¹⁰. Kredyty te otrzymywały najczęściej organizacje spółdzielcze – Centrosojuz, Sielskosojuz (Związek Spółdzielni Rolniczych). Banki udzielały również kredytów pod zastaw towarów znajdujących się w Związku Radzieckim. Szczególnie poważne kredyty zostały udzielone przez banki brytyjskie pod zastaw materiałów drzewnych, znajdujących się w Archangielsku i innych portach radzieckich.

W końcu 1925 r. konsorcjum banków niemieckich udzieliło Bankowi Państwa ZSRR kredytu krótkoterminowego w wysokości 75 mln RM. Kredyt ten był przeznaczony na zapłatę 75% wartości fakturowej towarów, nabywanych

¹⁰ Radzieckie organizacje handlowe uzyskiwały również kredyty od brokerów, zabezpieczone towarami przekazanymi tym brokerom do sprzedaży.

przez przedstawicielstwo handlowe Związku Radzieckiego w Niemczech¹¹. Ogólna suma kredytów otrzymanych za granicą przez ZSRR do 1926 r. wynosiła 265 mln rubli. Podział tych kredytów przedstawia poniższe zestawienie.

Tabela 2. Podział i kwoty kredytów otrzymanych przez ZSRR do 1926 r. (w mln rubli)

Kredyty	Kwota
z tytułu importu	175
a) przedsiębiorstw zagranicznych	115
b) bankowe	60
z tytułu eksportu	90
a) przedsiębiorstw zagranicznych	35
b) bankowe	55
Razem	265

Źródło: A. GINZBURG, *Wnieszniaja torgowla SSSR*, Moskwa 1937, s. 54.

Można zauważyć pewną przewagę kredytów udzielonych przez prywatne firmy handlowe. Udział tych kredytów wynosił 56%, kredytów bankowych – 44%. Przewagę miały również kredyty importowe, których udział wynosił 66%, eksportowych zaś 34%. Kredyty zagraniczne, jakie otrzymał Związek Radziecki w tym okresie, nie wywarły poważniejszego wpływu na rozwój importu, gdyż były one krótkoterminowe o relatywnie niewielkich sumach. Jednak, chociaż w niewielkim stopniu, pozwoliły uzupełnić brak podstawowych towarów, których nie było na rynku wewnętrznym.

Tabela 3. Obroty radzieckiego handlu zagranicznego w latach 1921-25 (w mln rubli)

Lata	Eksport	Import	Saldo
1921	70	734	-664
1922	286	941	-655
1923	760	498	+262
1924	1174	906	+263
1925	2119	2882	-763

Źródło: *Wnieszniaja torgowlia SSSR za 1918-40 gg.*, Moskwa 1960, s. 14.

¹¹ L. HICHHORN, *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrussland*, Rostock 1930.

Rola kredytów w pokryciu zobowiązań importowych była względnie niewielka, jeśli wziąć pod uwagę, iż w latach 1923-1924 Związek Radziecki był w stanie płacić za import wpływami z tytułu eksportu, a jedynie w 1925 r. kredyty umożliwiły sfinansowanie części importu przekraczającego eksport. Rok 1925 był oficjalnie ostatnim rokiem odbudowy gospodarki radzieckiej ze zniszczeń wojennych. W tym roku produkcja osiągnęła poziom przedwojenny. Od 1926 r. wszedł w życie program industrializacji kraju, tj. już nie odbudowy, ale rozbudowy i powiększenia istniejącego potencjału przemysłowego. Rozwój przemysłu zależał głównie od akumulacji kapitału w rękach państwa. Jednak akumulacja ta nie była aż tak duża, by Związek Radziecki mógł wyrzec się korzystania z kredytów zagranicznych w celu przyspieszenia tempa budownictwa przemysłowego. W okresie tym nastąpiły poważne zmiany w strukturze importu.

W okresie industrializacji wzrósł w imporcie udział maszyn i urządzeń. Stąd Związek Radziecki bardziej potrzebował kredytów długoterminowych niż zwykłych kredytów handlowych. Wzrosło również zainteresowanie przedsiębiorstw zagranicznych zwiększaniem eksportu maszyn i urządzeń do ZSRR¹². W poszczególnych krajach kapitalistycznych zaczęła przeważać tendencja ułożenia pokojowych stosunków gospodarczych i udzielenia mu kredytów na rozszerzenie importu. Zagadnienie to zostało rozwiązane przez udzielenie gwarancji państw kapitalistycznych z tytułu weksli wystawionych przez dostawców zagranicznych i akceptowanych przez przedstawicielstwa handlowe Związku Radzieckiego za granicą. Inicjatywę w rozszerzaniu handlu ze Związkiem Radzieckim wykazały Niemcy, które były najbardziej zainteresowane rynkiem radzieckim¹³. Począwszy od 1926 r. rządy krajów kapitalistycznych zaczęły udzielać przedsiębiorstwom przemysłowym eksportującym towary na warunkach kredytów wekslowych gwarancji państwowych na weksle otrzymane od przedsiębiorstw i organizacji handlowych Związku Radzieckiego tytułem zapłaty za dostarczone im na kredyt towary¹⁴. Za otrzymaną gwarancję ze strony państwa eksporterzy musieli płacić odpowiednim organom prowizję, którą z kolei wraz z odsetkami od kredytu zobowiązane były im zwrócić radzieckie organizacje importowe.

Posiadanie gwarancji państwowych ułatwiło eksporterom zdyskontowanie weksli w swoich bankach do wysokości zagwarantowanej przez państwo.

¹² *Gospodarka narodowa ZSRR*, cz. 1, Warszawa: Polgos 1950.

¹³ D. MISZUSTIN, *Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR*, Moskwa 1938, s. 221.

¹⁴ V.A. SZISZKIN, *Sowetskoje gosudarstwo i strany Zapada w 1917-25 gg*, Leningrad 1969.

Dzięki możliwości dyskonta tych weksli eksporterzy zgadzali się na dłuższe terminy kredytu. Okres kredytowania radzieckich organizacji handlu zagranicznego wzrósł do 4 lat przy eksporcie urządzeń przemysłowych. W 1926 r. Związek Radziecki otrzymał z Niemiec pierwszy duży kredyt gwarantowany przez państwo w wysokości 300 mln RM. Z sumy tej 65% przeznaczono na zamówienia urządzeń dla przemysłu ciężkiego oraz 35% dla przemysłu lekkiego. Wysokość gwarancji państwa wynosiła 60% sumy kredytu wekslowego udzielonego przez firmy niemieckie organizacjom handlowym Związku Radzieckiego. Odsetki od tego kredytu w wysokości oficjalnej stopy dyskontowej Reichsbanku, podwyższonej o 1% z dodaniem 2% prowizji bankowej, płacone były gotówką po upływie każdego kwartału. Jednak ogólny koszt kredytu nie mógł przekroczyć 13% rocznie¹⁵. Dla finansowania zamówień z tytułu kredytów gwarantowanych przez państwo zorganizowane zostały dwa konsorcja bankowe: jedno składające się z 27 banków wraz z Deutsche Bankiem podjęło się finansowania weksli radzieckich do wysokości 180 mln RM, drugie – z grupą banków holenderskich i niemieckich – udzieliło kredytów do wysokości 30 mln florenów.

W celu technicznego ułatwienia tego finansowania utworzono specjalną organizację: Towarzystwo Akcyjne Finansowania Przemysłu, znane pod nazwą „Ifago”. Było to spowodowane faktem, iż wyżej wymienione banki nie przyjmowały do dyskonta weksli długoterminowych. Dostawcy niemieccy po otrzymaniu od organizacji radzieckich trat przez nie akceptowanych i wystawionych na termin końcowy kredytu (od 2 do 4 lat) przekazywali te weksle konsorcjum bankowemu jako zabezpieczenie. Jednocześnie dostawcy wystawiali na „Ifago” 3-miesięczne traty w markach na odpowiednią kwotę. Traty te z akceptem „Ifago” były dyskontowane przez banki handlowe należące do konsorcjum, które z kolei miały możliwość redyskonta tych trat w banku niemieckim (Reichsbanku) lub w bankach zagranicznych. Po wyczerpaniu niemieckich kredytów gwarancyjnych z 1926 r. zostały zawarte w Niemczech dwie nowe umowy w sprawie udzielenia gwarancji państwowych: w 1931 r. na 300 mln RM z terminem kredytu 12-23,8 miesięcy i w 1932 r. bez wymienienia sumy z terminem 14-23,6 miesięcy. Wysokość gwarancji państwowych została podwyższona z 60 do 70% kwoty udzielonego kredytu.

W 1930 r. Włochy zawarły umowę ze Związkiem Radzieckim, na mocy której rząd włoski zobowiązał się do udzielenia gwarancji w wysokości 75%

¹⁵ J. KUCZYŃSKI, G. WITKOWSKI, *Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen In den letzten 150 Jahren*, Berlin 1947.

z tytułu weksli otrzymanych przez przedsiębiorców włoskich przy zamówieniach radzieckich na sumę 200 mln lirów. W zależności od rodzaju towaru terminy kredytów zostały ustalone na okres 9-39 miesięcy. Za udzielenie gwarancji rząd włoski pobierał 1% od kredytu dwuletniego oraz 1,2% przy kredycie 3-letnim. Mimo że w Wielkiej Brytanii system gwarancji państwowych został wprowadzony już w 1919 r., rozciągnięcie tych gwarancji na Związek Radziecki nastąpiło dopiero w 1929 r. Jednak warunki udzielenia tych gwarancji były dość uciążliwe. Udzielano je tylko na kredyty z terminem spłaty do 2 lat. Ponieważ wyprodukowanie ciężkiego sprzętu wymagało zazwyczaj nie mniej niż 6 miesięcy, rzeczywisty termin kredytu wynosił najwyżej 18 miesięcy. Prowizja gwarancyjna była wysoka i sięgała 12% w skali roku.

Dodatnią cechą kredytów gwarantowanych przez państwo było to, że prywatni przedsiębiorcy mogli udzielać kredytów organizacjom handlowym Związku Radzieckiego, gdyż weksle, których spłata była zagwarantowana przez rząd, mogły być redyskontowane w bankach. Umożliwiało to rozszerzenie akcji kredytowej dla Związku Radzieckiego. Kredyty firm miały również pewne cechy ujemne:

1. były one związane z zawarciem transakcji handlowej z określonym dostawcą, co krępowało radzieckie organizacje handlowe w wyborze dostawców;

2. dostawcy mimo gwarancji państwa uważali, że kredyt udzielony jest przez ich samych, co prowadziło do podwyższenia cen towarów nabywanych przez radzieckie organizacje handlowe na warunkach tego kredytu;

3. forma wekslowa kredytów finansowych nie odpowiadała ekonomicznemu charakterowi towarów nabywanych na rachunek tych kredytów – urządzeń przemysłowych i maszyn – gdyż przy tego rodzaju transakcjach konieczne były dłuższe terminy kredytowe;

4. gwarancje państwa udzielone były tylko w wysokości 60-75% sumy kredytu, na skutek czego dostawcy ubezpieczali niegwarantowaną część ryzyka, co prowadziło do podwyższenia kosztów kredytu. Charakterystyczne jest, że największe kredyty gwarancyjne uzyskiwał Związek Radziecki w latach 1926-1932 w Niemczech, które były same dłużnikiem Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji z tytułu kredytów krótko- i długoterminowych (Plan Dawesa).

Według tego planu (opracowanego w latach 1923-1924 przez międzynarodowy komitet ekspertów pod kierownictwem amerykańskiego finansisty Dawesa) kraje Ententy powinny płacić długi wojenne wobec Stanów Zjednoczonych kosztem Niemiec, które z kolei miały obowiązek spłacania reparacji Eu-

ropie Zachodniej. Źródłem, z którego Niemcy miały czerpać środki na spłatę reparacji, miała być eksploatacja rynków, nieopanowanych jeszcze przez kraje kapitalistyczne, głównie rynku rosyjskiego. Dlatego kapitał amerykański, a także brytyjski i francuski popierały dążenie Niemiec do przeniknięcia na rynek radziecki za pomocą kredytów¹⁶.

W okresie industrializacji radzieckie organizacje handlu zagranicznego korzystały również z kredytów zagranicznych z tytułu eksportu. Terminy tych kredytów były przeważnie roczne. Największą rolę odgrywały tu kredyty na materiały drzewne. Były to kredyty brokerów oraz banków zagranicznych. Przy zawieraniu kontraktu z brokerem ten ostatni udzielał zaliczki w wysokości 2/3 wartości przekazanego brokerowi do sprzedaży drewna. Zaliczki brokerów były spłacane w miarę sprzedaży drewna przez brokera poprzez potrącenie zaliczki z kwoty uzyskanej ze sprzedaży towaru. Termin kredytu brokerskiego wynosił 7-9 miesięcy. Stawka procentowa od tego kredytu kształtowała się w zależności od stopy dyskontowej banku centralnego kraju, w którym kredyt był udzielony. Oprócz oprocentowania dochodziły jeszcze koszty dodatkowe w postaci prowizji brokera. Kredyty eksportowe były zazwyczaj udzielane jako:

1. pożyczki jednorazowe na czas trwania transportu morskiego materiałów drzewnych znajdujących się w Związku Radzieckim;
2. w postaci pożyczek pod zastaw materiałów drzewnych wywiezionych za granicę na skład konsygnacyjny.

W okresie wielkiego kryzysu lat 1929-1933 wzrosło zainteresowanie firm kapitalistycznych w uzyskaniu zamówień eksportowych od radzieckich przedsiębiorstw handlu zagranicznego, gdyż rynek ten umożliwiał zbyt nadwyżek towarowych, niewchłoniętych przez rynek wewnętrzny krajów kapitalistycznych¹⁷. W związku z tym rozszerzony został zakres kredytów gwarancyjnych. W tym okresie wiele krajów kapitalistycznych udzieliło gwarancji na kredyty. W latach 1930-1932 zostały zawarte: a) umowa z Wielką Brytanią o udzieleniu gwarancji państwowych z tytułu zamówień radzieckich w wysokości 6 mln funtów szterlingów; b) dwie umowy z Niemcami w sprawie udzielenia ZSRR kredytów gwarancyjnych na zakup urządzeń przemysłowych o ogólnej kwocie 800 mln RM; c) z Włochami w sprawie udzielenia gwarancji państwa z tytułu

¹⁶ K. MAINZ, *Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen*, Berlin 1930.

¹⁷ *Wnienija torgowla SSSR 1918-63*, red. W.S. Zinczenko, Moskwa 1965.

zamówień radzieckich w latach 1930-1931 na ogólną sumę 550 mln lirów¹⁸. Koła finansowe Francji i USA nadal stosowały blokadę kredytową. Mimo iż we Francji w 1923 r. wydana została ustawa o gwarancjach państwowych na kredyty udzielone przez firmy francuskie państwom obcym, nie miała ona zastosowania wobec Związku Radzieckiego. Rzeczywistą przyczyną było wrogie stanowisko francuskiego i amerykańskiego kapitału finansowego, spowodowane tym, iż kapitał tych krajów poniósł największe straty w wyniku wywłaszczenia i nacjonalizacji przedsiębiorstw na terenie Rosji Radzieckiej.

W okresie uprzemysłowienia dzięki polityce skrupulatnego wypełniania swoich zobowiązań kredytowych (we właściwym czasie) ZSRR polepszył swoją pozycję kredytową. Udało się zwiększyć ogólną sumę kredytów zagranicznych i przedłużyć ich terminy. Kredyty zagraniczne w okresie 1926-1932 odegrały poważną rolę w zwiększeniu importu ponad możliwości radzieckiego eksportu.

Tabela 4. Bilans obrotów handlowych w latach 1926-1932 (w mln rubli)

Lata	Eksport	Import	Bilans handlowy
1926	2.527	2.401	+126
1927	2.600	2.642	-42
1928	2.799	3.321	-522
1929	3.219	3.069	+150
1930	3.612	3.690	-78
1931	2.827	3.851	-1.024
1932	2.004	2.454	-450

Źródło: *Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-40 gg.*, Moskwa 1960, s. 14.

Z wyjątkiem dwóch lat – 1926 i 1928 – bilans handlowy był w tym okresie ujemny. Nadwyżka importu nad eksportem była możliwa dzięki szerokiemu wykorzystaniu kredytów zagranicznych, przede wszystkim gwarancyjnych. Dzięki nim systematycznie wzrastał w strukturze importu udział maszyn i urządzeń niezbędnych dla wprowadzenia w życie programu industrializacji.

¹⁸ A. STRUMTAHL, *Die große Krise*, Zürich 1937.

Tabela 5. Udział maszyn i urządzeń w ogólnej strukturze radzieckiego importu w latach 1926-1931 (w %)

Lata	Udział maszyn i urządzeń
1926/27	26,3
1927/28	30,3
1929	33,6
1930	51,2
1931	60,1

Źródło: D.D. MISZUSTIN, *Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR*, Moskwa 1938, s. 80.

Wzrost importu maszyn i urządzeń był wyrazem tendencji mających na celu przekształcenie Związku Radzieckiego w kraj przemysłowy, uniezależniony pod względem technicznym i – co było z tym związane – ekonomicznym od krajów kapitalistycznych. W 1931 r. wysokość radzieckiego importu osiągnęła punkt kulminacyjny. Jednocześnie w tym roku ZSRR wykazywał najwyższe zadłużenie w stosunku do zagranicy, które wynosiło 1400 mln rubli według ówczesnego kursu. Jednak w stosunku do ogólnej sumy inwestycji nie był to udział oficjalnie duży, ponieważ suma inwestycji wynosiła 52 mld rubli, co stanowiło zaledwie 2,7% ich wartości. W 1932 r. rozpoczął się silny spadek importu związany z tym, iż Związek Radziecki zaczął sam produkować wiele rodzajów maszyn, które dotychczas sprowadzał z zagranicy¹⁹. Wyposażenie sprowadzane przez Związek Radziecki na warunkach kredytowych w okresie industrializacji umożliwiło w znacznym stopniu produkcję maszyn i urządzeń w kraju. Zapotrzebowanie gospodarki radzieckiej na import maszyn i urządzeń przypadło w okresie, kiedy ceny światowe spadły w wyniku depresji, ale ceny na towary przemysłowe importowane przez ZSRR spadły mniej niż ceny na surowce, które Związek Radziecki eksportował. Oznaczało to konieczność większego eksportu w ujęciu ilościowym.

Charakterystyczne jest, że w okresie światowego kryzysu lat 1929-1933 ZSRR był jedynym krajem, który zwiększał import. W 1931 r. import światowy w porównaniu z 1929 r. obniżył się o 42%, podczas gdy import Związku Radzieckiego zwiększył się w tym czasie o 26%. Świadczyło to o tym, że rynek radziecki był rynkiem stabilnym, niedotkniętym kryzysem i związanymi z nim wahaniami popytu oraz zastojem w handlu zagranicznym. Kredyty zagraniczne odegrały pozytywną rolę w przyspieszeniu przebudowy gospodarki radzieckiej, przyczyniając się do importu w ciągu krótkiego czasu dużej ilości

¹⁹ W. GRABSKA, *Ekspansja Niemiec na Wschód*, Wrocław 1964.

różnych urządzeń przemysłowych i maszyn. W okresie ożywionego importu maszyn i urządzeń przez Związek Radziecki i korzystania z kredytów, które częściowo umożliwiały ten import, ekonomiści krajów zachodnich zastanawiali się, czy kraje te same nie pomagają mu przez to, że eksportują maszyny i urządzenia, i czy taka polityka nie doprowadzi do tego, że za pomocą importowanych maszyn z krajów kapitalistycznych Związek Radziecki nie stanie się potęgą przemysłową²⁰. Były głosy wnioskujące, by prowadzić w tym zakresie taką politykę, jaką prowadziła Wielka Brytania na początku XIX w., kiedy była ona jedynym krajem na świecie produkującym maszyny. Mianowicie obawiając się stracić swoją monopolistyczną pozycję w produkcji maszyn i urządzeń, starała się ona wszelkimi sposobami przeszkodzić w eksporcie maszyn z Wielkiej Brytanii, aby zahamować proces uprzemysłowienia w innych krajach. Był okres, kiedy eksport maszyn z Wielkiej Brytanii był zupełnie zabroniony, przy czym za naruszenie tego zakazu stosowano surowe kary, aż do kary śmierci włącznie. Firmy zainteresowane w ekspansji eksportowej na rynek radziecki tłumaczyły, że nie ma żadnego niebezpieczeństwa w zwiększeniu eksportu maszyn do Związku Radzieckiego. Podawano przykład innych krajów słabo rozwiniętych, które mimo tego, iż były poważnymi importerami maszyn i urządzeń przemysłowych z krajów wysoko uprzemysłowionych, to jednak żaden z nich nigdy nie przekształcił się w kraj wysoko uprzemysłowiony. Przeciwnie, pewien rozwój przemysłu osiągnięty dzięki importowi maszyn z krajów technologicznie przodujących jeszcze bardziej zwiększył ich popyt na maszyny. Uważano, że taka sytuacja będzie miała miejsce również w przypadku Związku Radzieckiego, co ostatecznie historia potwierdziła. Nie należało obawiać się industrializacji, bo i tak pozostanie on nabywcą maszyn. Początkowo stało się jednak inaczej. Związek Radziecki zwiększał import maszyn i urządzeń do czasu, w którym własna produkcja nie ukształtowała się na odpowiednim poziomie.

OKRES 1933-1940

W okresie tym ZSSR zdołał rozwinąć na bazie zdobytych licencji w krajach kapitalistycznych wysoko rozwiniętych własny przemysł środków produkcji, co pozwalało na poważne zmniejszenie ich importu. W 1933 r. w związku z poważnym zmniejszeniem importu osiągnął on dodatnie saldo bilansu handlowego, co umożliwiło spłatę dużej części kredytów zagranicznych. Ogólna

²⁰ *50 let sowietskoj torgowli*, Moskwa 1967.

kwota zadłużenia Związku Radzieckiego, która wynosiła 1400 mln rubli na koniec 1933 r., zmniejszyła się na koniec 1933 r. do ok. 450 mln rubli. Konieczność spłaty poprzedniego zadłużenia była spowodowana tym, iż zagraniczne kredyty handlowe (szczególnie firmowe) kosztowały gospodarkę radziecką niezwykle dużo. W końcu 1934 r. radzieckie organizacje handlowe przestały korzystać z wekslowych kredytów firmowych w zakresie importu, w tym również z państwowych kredytów gwarancyjnych. Od tego czasu zaczęła obowiązywać płatność natychmiastowa za towary importowane przez radzieckie organizacje handlu zagranicznego.

W okresie 1935-1940 Związek Radziecki otrzymał nowy rodzaj kredytów – celowe kredyty finansowe – na stosunkowo długie terminy. Zostały one udzielone w 1935 r. przez Niemcy i Czechosłowację, w 1936 r. przez Wielką Brytanię, w 1939 r. przez Niemcy i w 1940 r. przez Szwajcarię. Wspólną cechą tych kredytów był ich finansowy charakter, wobec czego nie były one związane z zamówieniami w określonych firmach prywatnych. Wysokość kredytu finansowego udzielonego przez Niemcy wynosiła 200 mln RM²¹. Był on przeznaczony na zapłatę zamówień radzieckich przedsiębiorstw handlu zagranicznego, które zostały złożone w Niemczech w ciągu jednego roku. Termin spłaty kredytu wynosił 5 lat. Stopa procentowa została ustalona w wysokości 2% powyżej oficjalnej stopy dyskontowej Reichsbanku. Aktualna stopa dyskontowa wynosiła wówczas 4%, a więc oprocentowanie kredytu udzielonego przez Niemcy w 1935 r. wynosiło 6%. Był to kredyt konsorcjalny.

SPOSÓB WYKORZYSTANIA KREDYTU

Radzieckie centrale importowe składały konsorcjum bankowemu traty, akceptowane przez przedstawicielstwo handlowe Związku Radzieckiego w Niemczech. Nominalną kwotę złożonych trat zapisywano na dobro rachunku przedstawicielstwa handlowego w jednym z głównych banków konsorcjum i na polecenie przedstawicielstwa handlowego wypłacano natychmiast firmom-dostawcom po przedstawieniu przez nie pisma gwarancyjnego niemieckiego organu państwowego. Traty przedstawicielstwa handlowego były gwarantowane przez rząd niemiecki tylko do wysokości 70% ich kwoty. Dlatego firmy-dostawcy ponosiły ryzyko wekslowe wynoszące 30% wartości trat. Traty firm akceptowane przez „Ifago” przesyłano do banków, które udzielały Związkowi Radzieckiemu kredytu i dla których służyły one jako środki otrzymania kre-

²¹ CH. BETTELHEIM, *L'Economic sovietique*, Paris 1950, s. 472.

dytu redyskontowego w banku centralnym Niemiec. Ujemnymi cechami kredytu niemieckiego było to, że a) zachowana została nieodpowiadająca pięcioletniemu terminowi kredytu forma wekslowa; b) mobilizacja środków na finansowanie dokonywała się przez dyskonto trat, wystawianych przez dostawców i akceptowanych przez „Ifago”.

Po tej umowie kredytowej ZSSR otrzymał kredyty z innych krajów. Były udzielone one przez rządy lub banki bezpośrednio przedstawicielstwu handlowemu lub innym organizacjom radzieckim do wykorzystania ich na zakup towarów w przedsiębiorstwach zagranicznych z płatnością natychmiastową. W czerwcu 1935 r. radzieckie przedstawicielstwo handlowe w Czechosłowacji zawarło porozumienie kredytowe z konsorcjum banków czechosłowackich. Wysokość kredytu wynosiła 250 mln koron. Kredyt był zabezpieczony pięcioletnimi obligacjami Związku Radzieckiego, oprocentowanymi na 6% w stosunku rocznym. Kredyt miał charakter celowy i mógł być wykorzystany wyłącznie na sfinansowanie zakupów towarów pochodzenia czechosłowackiego. W wyniku nieumieszczenia zamówień w ciągu roku wysokość kredytu uległa automatycznie zmniejszeniu o wartość niezrealizowanych zamówień. Kredyt czechosłowacki został udzielony częściowo przez banki należące do konsorcjum, a częściowo przez dostawców, składał się więc z dwóch części: kredytu finansowego w wysokości 100 mln koron, udzielonego przez banki, i kredytu mającego charakter firmowy w wysokości 150 mln koron, udzielonego przez przedstawicielstwa przemysłowe Czechosłowacji. Ta druga część kredytu mogła być faktycznie wykorzystana tylko na zapłatę zamówień umieszczonych w określonych formach, które subskrybowały obligacje Związku Radzieckiego. Forma kredytu w obligacjach i zagwarantowanie obligacji w 100% przez rząd czechosłowacki oznaczały uchylenie formy wekslowej kredytu sprzecznym z jego długoterminowym charakterem, przeznaczonego na zakupy urządzeń przemysłowych i maszyn.

W 1936 r. Związek Radziecki otrzymał w Wielkiej Brytanii 5-letni kredyt finansowy w wysokości 10 mln funtów szterlingów. Ażeby zabezpieczyć otrzymywanie radzieckich zamówień, Wielka Brytania zmuszona była udzielić kredytu rządowego, gdyż po otrzymaniu przez ZSRR kredytu finansowego w Niemczech i Czechosłowacji, ogólna kwota zamówień składanych przez radzieckich importerów uległa poważnemu zmniejszeniu. Wobec tego Departament Gwarancji Kredytów Eksportowych zobowiązał się gwarantować weksle przedsiębiorstw handlowych Związku Radzieckiego przeznaczonych na finan-

sowanie zamówień składanych przez radzieckie przedsiębiorstwa importowe w firmach brytyjskich²². Kredyt miał charakter celowy i mógł być wykorzystany tylko na płatności wobec podmiotów brytyjskich, ale przedstawicielstwo handlowe miało pełną swobodę wyboru firm²³. Oprocentowanie kredytu wynosiło 5,5%, w tym 2% otrzymywał Departament Gwarancyjny ze udzielone gwarancje. Kredyt wykorzystywano również na płatności za współpracę techniczną przy urządzeniach przemysłowych, dostarczanych na rachunek tego kredytu. Kredyt był udzielony na zamówienia dokonane w okresie 1 VIII 1936 -30 IX 1937 r. Jednak kredyt niewykorzystany na płatności za zamówienie w tym terminie mógł być wykorzystany na płatności za inne zamówienia, które powinny były być umieszczone w ciągu najbliższych dwóch miesięcy po terminie 30 września.

FORMALNOŚCI TECHNICZNE KREDYTU FINANSOWEGO
UDZIELONEGO PRZEZ WIELKĄ BRYTANIĘ

W miarę zapotrzebowania na środki pieniężne przedstawicielstwo handlowe składało w Departamencie Kredytów Eksportowych weksle własne na sumę odpowiadającą w przybliżeniu spodziewanym w najbliższym czasie płatnościom na rzecz dostawców brytyjskich. Departament Kredytów Eksportowych przy Banku Anglii zobowiązany był w ciągu tygodnia po otrzymaniu weksli od radzieckiego przedstawicielstwa handlowego udzielić na nie wystawcy gwarancji państwa. Wartość nominalną tych weksli Departament zobowiązany był wpłacić na specjalny rachunek bieżący przedstawicielstwa handlowego w jednym z banków londyńskich. Z sum wpłaconych na ten rachunek przedstawicielstwo czerpało środki na spłatę zobowiązań wobec dostawcy brytyjskiego. Różnica między sumami uzyskanymi ze sprzedaży weksli przedstawicielstwa handlowego a wartością nominalną tych weksli wpływała na rzecz Departamentu Kredytów Eksportowych jako prowizja za udzielenie gwarancji na kredyt. Weksle przedstawicielstwa handlowego z tytułu kredytów finansowych nie były przedmiotem obrotu na rynku pieniężnym, lecz były umieszczone przez Departament w ograniczonym kręgu dużych firm oraz kapitałów prywatnych.

²² Odrębna instytucja państwowa, utworzona w 1930 r., korzystająca z poważnej autonomii decyzji. Por. P. DE BRUYNE, *Le financement des exportations*, Louvain 1959, s. 100.

²³ A.M. SMIRNOV, *Mieżdunarodnyje walutnyje i krieditnyje odnoszenija*, s. 134-213.

Podstawowa część weksli nabyta została przez różne brytyjskie instytucje państwowe, w tym również przez skarb państwa. W ten sposób kredyt brytyjski był udzielony Związkowi Radzieckiemu głównie ze środków pieniężnych będących w dyspozycji państwa brytyjskiego²⁴.

W sierpniu 1939 r. w wyniku zawarcia układu Ribbentrop-Mołotow Związek Radziecki otrzymał z Niemiec kredyt finansowy w wysokości 200 mln RM na okres siedmiu lat, o oprocentowaniu wynoszącym 5%. Kredyt przeznaczony był na zakup w Niemczech różnych towarów według ustalonej listy. W odróżnieniu od kredytu niemieckiego z 1935 r. kredyt z 1939 r. miał charakter czysto finansowy. Kredytu nie udzieliło konsorcjum prywatnych banków handlowych, lecz państwowy Golddiscontobank, który był powiązany finansowo z Reichsbankiem²⁵. W miarę zapotrzebowania na środki pieniężne rozliczenia z niemieckimi firmami-dostawcami, przedstawicielstwo handlowe Związku Radzieckiego w Niemczech przekazywało do Golddiscontobanku weksle radzieckie. Wartość nominalną weksli Bank zapisywał na specjalny rachunek bieżący przedstawicielstwa handlowego, z którego na polecenie przedstawicielstwa handlowego dokonywano wypłat firmom-dostawcom.

Na początku II wojny światowej, gdy Szwecja została odcięta od większości rynków zagranicznych, rząd szwedzki pod naciskiem przemysłowców zaproponował w wyniku negocjacji Związkowi Radzieckiemu kredyt finansowy na sumę 100 mln koron szwedzkich, pod warunkiem równoczesnego zawarcia umowy o wymianie towarowej, przewidującej wzajemne dostawy towarowe. Rząd radziecki przyjął te warunki, wobec czego rząd szwedzki udzielił we wrześniu 1940 r. kredytu w wysokości 100 mln koron. Część kredytu (60 mln koron) była udzielona na 4,5% i podlegała spłacie po pięciu latach, pozostała część (40 mln koron) miała być spłacona w terminie ustalonym w odrębnym porozumieniu. Kwota ta była przeznaczona na pokrycie zobowiązań z tytułu szwedzkich dostaw urządzeń kolejowych. W miarę zapotrzebowania na środki pieniężne na zapłatę za dostarczone towary ze Szwecji przedstawicielstwo handlowe Związku Radzieckiego w Szwecji przekazywało zobowiązania dłużne wystawione w koronach Bankowi Szwecji, który wpłacał wartość nominalną tych zobowiązań na specjalny rachunek bezprocentowy, otwarty w tym banku dla przedstawicielstwa handlowego Związku Radzieckiego w Szwecji²⁶. Bank

²⁴ A. SCHWARZ, *Russia's Soviet Economy*, Englewood Cliffs 1958, s. 682.

²⁵ V.M. Winogradow, *Wnieszniaja torgowla SSSR s kapitalistycznymi stranami*, Moskwa 1957.

²⁶ *Wnieszniaja politika Sowietskogo Sojuza i mezdunarodnyje otnoszenia*, red. N.F. Potapow, Moskwa 1966.

Państwa wypłacał z tego rachunku kwoty należne dostawcom. Przedstawicielstwo handlowe korzystało ze swobody wyboru dostawców. W przypadku niewykonania dostaw wskutek niepodpisania kontraktów z firmami szwedzkimi powinno odbyć się na żądanie jednej ze stron spotkanie pełnomocników rządów szwedzkiego i radzieckiego. Pełnomocnicy zobowiązani byli podjąć kroki w celu usunięcia przeszkód utrudniających wykonanie tych dostaw. W sytuacji, gdyby przeszkody nie zostały usunięte, rząd Związku Radzieckiego miał prawo wstrzymać przewidziane w umowie o wymianie towarowej dostawy do Szwecji w wartości odpowiadającej niedostarczonym towarom na kredyt. Kredyt szwedzki z 1940 r. był kredytem celowym, przeznaczonym na zapłatę za towary nabyte w Szwecji w ciągu ustalonego okresu. Jednak różnił się pod pewnymi względami od poprzednich kredytów finansowych:

- a) był to kredyt państwowy udzielony przez rząd Szwecji za pośrednictwem Banku Szwecji, a nie przez konsorcjum banków prywatnych;
- b) był równocześnie powiązany z zawartą między Związkiem Radzieckim i Szwecją umową o dostawach towarowych;
- c) przeznaczony był on na zapłatę dostaw określonych towarów, z góry ustalonych w listach, zaliczonych do umowy.

Zmiany, jakie nastąpiły w stosunkach kredytowych z krajami kapitalistycznymi w okresie 1933-1940 znalazły odzwierciedlenie w bilansach handlu zagranicznego ZSSR. Wzrost importu w 1935 r. o 4% (w stosunku do roku poprzedniego) i o 28% w 1936 r. związany był przede wszystkim z realizacją kredytów finansowych, jakie otrzymał Związek Radziecki od Czechosłowacji, Niemiec oraz Wielkiej Brytanii.

Tabela 6. Obroty handlu zagranicznego
w latach 1933-1940 (w mln rubli)

Lata	Eksport	Import	Saldo
1933	1727	1214	+513
1934	1458	810	+648
1935	1281	841	+440
1936	1082	1077	+5
1937	1312	1016	+296
1938	1021	1090	-69
1939	462	745	-283
1940	1066	1091	-25

Źródło: *Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-40 gg.*, Moskwa 1960, s. 16.

Bilanse handlowe w latach 1933-1940 miały poważne saldo dodatnie, które zostało wykorzystane na spłatę poprzedniego zadłużenia. Dzięki wzrastają-

cemu potencjałowi gospodarczemu i umocnieniu sytuacji walutowej Związek Radziecki mógł w okresie poprzedzającym II wojnę światową zrezygnować z zaciągania nowych kredytów zagranicznych²⁷. Nie uchylał się jednak od stosunków kredytowych z państwami kapitalistycznymi w sytuacji, gdy kredyty sprzyjały zwiększeniu obrotów handlowych i przyczyniły się do rozwoju gospodarki narodowej.

Podsumowując rezultaty stosunków kredytowych Związku Radzieckiego w okresie przed II wojną światową, można wyróżnić kilka etapów²⁸:

1. w pierwszej fazie zastosowano wobec Związku Radzieckiego blokadę ekonomiczną, w wyniku czego był on zmuszony płacić za importowane towary złotem. Jednak duże kraje bojkotowały złoto radzieckie, wobec czego Bank Państwa sprzedawał je do Szwecji i Łotwy po niskiej cenie;

2. II etap nastąpił po zawarciu z Wielką Brytanią w 1921 r. umowy handlowej. Blokada złota została przerwana, ale trwała blokada kredytowa. Przedstawicielstwa zagraniczne nie chciały udzielać Związkowi Radzieckiemu żadnych kredytów. Blokada została przerwana przez ustanowienie stosunków kredytowych z firmami prywatnymi, które zaczęły udzielać krótkoterminowych kredytów z tytułu importu;

3. III etap charakteryzował się udzieleniem radzieckim organizacjom handlu zagranicznego kredytów przez przedsiębiorstwa przemysłowe. Na kredyty te państwa udzielały gwarancji rządowych. Należy zaznaczyć, że po raz pierwszy gwarancje z tytułu weksli radzieckich zostały udzielone przez rząd norweski w 1924 r., ale był to nieduży kredyt na zakup śledzi. Kredyty niemieckie zapoczątkowały akcję kredytów gwarancyjnych innych państw.

4. etap IV był okresem kredytów rządowych, kiedy Związek Radziecki spłacił poprzednie zadłużenie z tytułu kredytów krótkoterminowych i zrezygnował z dalszego korzystania z kredytów tego typu. Nie oznaczało to jednak rezygnacji z zewnętrznych źródeł finansowania radzieckiego importu w ogóle. Otrzymał on bowiem w tym okresie wiele kredytów finansowych. Etap ten charakteryzował się obniżeniem kosztów kredytów zagranicznych.

²⁷ *Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-1940*, Moskwa 1960.

²⁸ M. POKROVSKIJ, *Wnieszniaja torgowla i wnienijaja torgowaja politika Rossi*, Moskwa 1947.

II. POLITYKA HANDLU ZAGRANICZNEGO ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W LATACH 1918-1939

Rola Rosji w handlu międzynarodowym przed I wojną światową była, mimo rozległego terytorium i dużej liczby ludności, nieproporcjonalnie mała. Procentowy stosunek jej zewnętrznych obrotów handlowych do obrotów całej gospodarki światowej wahał się w latach 1904-1913 w przedziale 2,7-3,9%. Obszar imperium rosyjskiego stanowił wówczas 15,2%, a ludność 10,2% ogólnego obszaru i ludności świata²⁹. Rosja carska miała pod dostatkiem zasobów naturalnych. Czynnikiem ten, jak również zasoby demograficzne były obfite. Na przeszkodzie ich wykorzystania stały jednak niezwykle niskie zasoby środków produkcji. Rosja należała do najbardziej zacofanych gospodarczo krajów świata. Wskaźnik produkcji przemysłowej na jednego mieszkańca był ok. trzykrotnie niższy od średniej światowej³⁰. Na rynkach światowych Rosja występowała jako dostawca produktów spożywczych, surowców przemysłowych i półfabrykatów, będąc jednocześnie rynkiem zbytu dla zagranicznych wyrobów gotowych. W 1913 r. na produkty rolne, towary spożywcze i surowce przemysłowe przypadało ponad 94% wartości całego eksportu, a na produkty gotowe mniej niż 6%, przy czym maszyny i urządzenia stanowiły ok. 0,3% całego eksportu Rosji³¹. Głównym artykułem eksportowym było zboże (43% całości).

Rosja przedwojenna prowadziła handel z wieloma krajami, jednak decydującą rolę w obrotach handlowych odgrywały gospodarczo rozwinięte kraje europejskie i częściowo Stany Zjednoczone. Głównym odbiorcą rosyjskich produktów rolnych i surowców oraz dostawcą wyrobów gotowych były Niemcy. Drugie miejsce zajmowała Wielka Brytania, trzecie Holandia, czwarte Francja, piąte Austro-Węgry oraz szóste USA³². Wojna światowa wpłynęła poważnie na przeobrażenie międzynarodowych stosunków gospodarczych. Wśród krajów kapitalistycznych na czołowe miejsce wysunęły się Stany Zjednoczone. W Europie, Wielka Brytania i Francja, mimo osłabienia gospodarczego spowodowanego wojną, nadal odgrywały czołową rolę zarówno w życiu poli-

²⁹ W. FABIERKIEWICZ, *Rosja współczesna*, Warszawa 1926, s. 15.

³⁰ Tamże, s. 17.

³¹ W.I. ZOŁOTARJEW, *Osnownyje etapy razwitija wnieszniej targowli SSSR 1917-1967*, „Woprosy Istorii” 1967, nr 8.

³² J.S., *Rosja dzisiejsza jako importer*, „Polska Gospodarcza” 1930, nr 10.

tycznym, jak i gospodarczym. Natomiast Niemcy, osłabione wojną i blokadą gospodarczą, zostały zobowiązane do zapłaty reparacji wojennych. Zwycięskie mocarstwa, chcąc im to umożliwić, zaczęły pomagać w odbudowie przemysłu niemieckiego i eksportu. Eksport ten miał być kierowany na Wschód. Liczono, że będzie to obszar niemieckiej ekspansji. W ten sposób przemysł Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii chciał uniknąć konkurencji niemieckiej. Odbudowane gospodarczo Niemcy, przywrócone do roli mocarstwa, miały stać się trzecią siłą w Europie³³.

Tymczasem obalenie caratu w Rosji w lutym 1917 r., a następnie zwycięstwo przewrotu październikowego, zapoczątkowały nowy etap w historii tego kraju. Rewolucja Październikowa odniosła zwycięstwo w kraju ogromnie gospodarczo i technicznie zacofanym. Znaczna część skromnego potencjału uległa zniszczeniu w okresie wojny światowej. Rosja Radziecka odczuwała brak prawie wszystkich produktów. Początkowe nadzieje na podniesienie własnej produkcji zawiodły wobec zupełnej dezorganizacji transportu, braku paliwa, surowców i wykwalifikowanej siły roboczej. W wyniku trudności opałowych, transportowych i finansowych pracę w fabrykach (zwłaszcza przemysłu ciężkiego) podjęto tylko w niewielkiej części. W tym stanie nie można było zaspokoić potrzeb stukilkunastomilionowej ludności³⁴.

Rosja radziecka, podobnie jak każdy kraj zacofany, miała gospodarkę o niepełnej strukturze: niektóre gałęzie niezbędne dla prawidłowego jej funkcjonowania i rozwoju gospodarczego w ogóle nie istniały bądź znajdowały się zaledwie w stadium początkowego rozwoju. Wstrząs gospodarczy, który przeżyła wówczas Rosja, spowodowany był przede wszystkim zniszczeniem przemysłu, rolnictwa i upadkiem całej gospodarki w wyniku wojny, interwencji i kontrrewolucji. Pewien wpływ na gospodarkę Rosji wywarło również odłączenie od niej najbardziej uprzemysłowionych dzielnic zachodnich, które po wojnie weszły w skład nowo powstałych niezależnych państw (m.in. Polska)³⁵.

Ówczesna pozycja międzynarodowa młodego państwa radzieckiego była bardzo skomplikowana. Kraj rozwijał się w izolacji, otoczony wrogimi państwami kapitalistycznymi, stale znajdował się pod groźbą agresji. Chociaż, jak zauważył J. Berson Otmar kilka lat później: „moi sowieccy „rozmówcy” nie

³³ W.B. USZAKOW, *Wnieszniąja politika Giermanii w pieriod Weimarskiej Riespubliki*, Moskwa 1958, s. 33-35.

³⁴ E. LINIECKIJ, *Ekonomika i planirowanie sowietskiej torgowli*, Moskwa 1925, s. 25.

³⁵ J.T. SHOTWELL, *Poland and Russia 1919-1945*, New York 1945, s. 48.

ukrywają zresztą ani przez chwilę, że celem „pierwszej piatiletki” było – poza „stworzeniem podstawy przemysłowej dla socjalistycznego gospodarstwa – trwale zabezpieczenie techniczne obrony ZSRR. Obawa przed «antysowiecką interwencją», narzucona swego czasu masom, głównie celem odwrócenia ich uwagi od trudności wewnętrznych, ogarnęła w końcu zupełnie na serio «wodzów» i stała się głównym powodem zawrotnego tempa inwestycji, tempa, dzięki któremu olbrzymia część ludności ZSRR znajduje się obecnie w chwili potrójnego jubileuszu, w stanie zupełnego wyczerpania moralnego i fizycznego. Osobiście jednak jestem zdania, że powyższy stan rzeczy ani na chwilę nie jest beznadziejny»³⁶.

Czynnikiem dodatkowo komplikującym sytuację były ograniczone kontakty z gospodarką światową, co utrudniało, a nawet uniemożliwiało zaspokojenie pewnych potrzeb drogą importu. Świat kapitalistyczny był poważnie zaniepokojony zwycięstwem rewolucji socjalistycznej, wyłamaniem się Rosji z jednolitego dotąd systemu gospodarczego i powstaniem pierwszego państwa tzw. dyktatury proletariatu (w rzeczywistości dyktatury biurokracji totalitarnej monopolizującej w swoich rękach środki produkcji, represji i ideologii). Interwencję zbrojną przeciwko Rosji radzieckiej prowadzili alianci zewnątrz i wewnątrz kraju, wykorzystując do tego celu miejscowe elementy kontrrewolucyjne oraz rządy państw sąsiednich³⁷. Pięć lat interwencji, wojny z państwami sąsiednimi (Polska, Japonia) oraz wojna domowa, które nastąpiły po rewolucji, spowodowały więcej zniszczeń materialnych niż wojna 1914-1918³⁸.

Gospodarka radziecka w okresie 1918-39 przechodziła przez kilka etapów. Były one następujące:

- a) etap organizacji, zarządzania i planowania w okresie komunizmu wojennego (lata 1918-1921);
- b) rozwiązania charakterystyczne dla okresu NEP (lata 1921-1925);
- c) okres uprzemysłowienia (1926-1928);
- d) system planów 5-letnich, obejmujących okres po 1928 r.

Zagraniczna polityka handlowa rządu radzieckiego w tym okresie była przede wszystkim funkcją polityki gospodarczej i zmieniała się w zależności od określonego etapu rozwoju gospodarczego. Uzależniona była też od real-

³⁶ J. BERSON OTMAR, *Nowa Rosja. Na przelomie dwóch piatiletek*, Warszawa 1933, s. 165-166.

³⁷ J. JURKIEWICZ, *Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918-1939*, w: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, Warszawa 1966, s. 69.

³⁸ Z. SZELIGA, *Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata*, Warszawa 1967, s. 18.

nych możliwości eksportowych i płatniczych państwa. Import dostosowany był do aktualnych potrzeb gospodarki i ludności. Najcięższym okresem dla państwa radzieckiego był okres komunizmu wojennego, który nastąpił w związku z rozpoczęciem obcej interwencji i objął lata 1918-1921. Okres wojny domowej i interwencji przyniósł spustoszenie całej gospodarki, w tym rolnictwa. Odbudowę można było rozpocząć od przywrócenia zdolności produkcyjnej rolnictwa, by na jego podstawie usunąć zniszczenia przemysłu, a później dalej go rozwijać. Niestety, wyniszczenie gospodarcze kraju nie dawało możliwości stworzenia bodźców ekonomicznych dla rozwoju gospodarki wiejskiej. Dlatego też mimo wydania dekretu o ziemi i przekazania ziemi chłopom produkcja rolna nie odbudowała się. Potrzeby wojny, konieczność wyżywienia robotników nie mogły być pomijane i dlatego rząd nie mogąc oprzeć stosunków gospodarczych między wsią a miastem na przesłankach ekonomicznych, musiał uciekać się do rekwizycji.

Wspomniany dekret o ziemi uchwalony, 8 XI 1917 r. przez II Ogólnorosyjski Zjazd Rad, był jednym z pierwszych dekretów władzy radzieckiej. Znosił on własność prywatną ziemi, ustanawiał konfiskatę (bez wykupu) ziemi obszarniczej, klasztornej, cerkiewnej itp. i przekazywał ją do dyspozycji gminnych komitetów rolnych i powiatowych rad delegatów chłopskich. Ziemię mogli użytkować tylko obywatele uprawiający ją osobiście lub przy pomocy członków rodziny. Dekret zabraniał wszelkiego obrotu ziemią, czyniąc z niej własność ogólnonarodową. W ręce chłopów mało- i bezrolnych przeszło wówczas ogółem ponad 150 mln hektarów ziemi.

Bezpośrednio po nacjonalizacji ziemi przeprowadzono nacjonalizację banków. Po rewolucji sytuacja finansowa Rosji na skutek kilkuletnich zmagających wojennych była bardzo ciężka. Zadłużenie Rosji wobec innych państw wynosiło ok. 16 mld rubli w złocie. Banki rosyjskie były powiązane z kapitałem zagranicznym i miały duży wpływ na handel zagraniczny. Bezpośrednio po rewolucji (8 XI 1917 r.) władza radziecka przejęła zarząd Banku Państwowego, a następnie przeprowadziła upaństwowienie banków prywatnych. Równocześnie anulowano wszelkie zagraniczne długi państwowe zaciągnięte przez carat i Rząd Tymczasowy³⁹.

Następnym posunięciem rządu była nacjonalizacja przemysłu. Nie wydano jednak od razu dekretu o nacjonalizacji całego przemysłu i proces ten odbywał się etapami. W dniu 17 XI 1917 r. Rada Komisarzy Ludowych uchwaliła dekret o przejściu na własność fabryki tekstylnej Towarzystwa Likińskiej Manu-

³⁹ J. KLEER, *ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych*, Warszawa 1967, s. 84.

faktury w Orechowo-Zujewie. W następnych miesiącach były kolejno nacjonalizowane najpierw pojedyncze fabryki (zwykle zresztą nieczynne i porzucone przez właścicieli), potem natomiast poszczególne grupy zakładów i gałęzie przemysłu. Do połowy 1918 r. znacjonalizowano poważną część przemysłu węglowego, hutniczego, naftowego, chemicznego, włókienniczego i cały przemysł cukrowniczy. Wreszcie, 28 VI 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych uchwaliła dekret o nacjonalizacji całego wielkiego przemysłu. Przejęte zostały wówczas przez państwo zakłady zatrudniające ponad 20 robotników na zmianę. Zakłady zatrudniające ponad 5 robotników znacjonalizowano w 1920 r.

Kontroli państwa poddano również handel zagraniczny. 12 XII 1917 r. Najwyższa Rada Gospodarki Narodowej przyjęła postanowienie „O tymczasowym porządku w dziedzinie handlu zagranicznego”, zgodnie z którym operacje eksportowo-importowe mogły być realizowane jedynie za zezwoleniem działu eksportowego NRG⁴⁰. Postanowieniem Rady Komisarzy Ludowych z 29 XII 1917 r. wyłączne prawo wydawania zezwoleń na wywóz za granicę i przywóz z zagranicy towarów zostało przekazane oddziałowi handlu zagranicznego Ludowego Komisariatu Handlu i Przemysłu⁴¹. Były to ważne przedsięwzięcia na drodze wprowadzenia państwowego monopolu handlu zagranicznego. Nacjonalizacja handlu zagranicznego wprowadzona została dekretem Rady Komisarzy Ludowych RSFRR z 22 IV 1918 r. Zasadnicza część dekretu brzmiała dosłownie: „Cały handel zagraniczny zostaje znacjonalizowany. Transakcje handlowe w sprawie zakupu i sprzedaży wszelkiego rodzaju (przemysłu przetwórczego, gospodarki rolnej i in.) z państwowymi zagranicznymi i poszczególnymi przedsiębiorstwami handlowymi za granicą dokonują się z ramienia Republiki Rosyjskiej przez specjalnie do tego upoważnione organy. Poza tymi organami, wszelkie transakcje handlowe z zagranicą dla przywozu i wywozu są zabronione”⁴².

Podstawą, na której oparty został całokształt polityki handlowej Rosji radzieckiej, stanowił monopol handlu zagranicznego. Został on skoncentrowany w rękach rządu radzieckiego. Monopol był wynikiem istotnych cech nowego ustroju gospodarczego – upaństwowienia środków produkcji i prób podporządkowania całości gospodarki centralnemu ośrodkowi dyspozycyjnemu.

⁴⁰ W.I. ZOŁOTARJEW, *Osnownyje etapy razwitja wnieszniej torgowli SSSR 1917-1967*, „Woprosy Istorii” 1967, nr 8.

⁴¹ *Sbornik dekretow i postanowlenij po wnieszniej torgowli*, cz. 1, Moskwa 1922, s. 60.

⁴² *Dekret o nacjonalizacji wnieszniej torgowli*, „Wnieszniaja Torgowla” 1968, nr 4; I. KOWAN, *Prawowoje sodierżanije dekreta o nacjonalizacji wnieszniej torgowli*, tamże, 1967, nr 4.

Monopol zapewniał kontrolę nad stosunkami z zagranicą, przede wszystkim ze względów politycznych, a następnie ekonomicznych w celu racjonalnej odbudowy i rozwoju gospodarki w kierunkach zgodnych z zamierzeniami rządu. Istotną rolę odgrywały również trudności dewizowe państwa; w pierwszym okresie po rewolucji chodziło o kontrolę nad handlem zagranicznym prowadzonym jeszcze przez prywatne organizacje, które poprzez swoją działalność pomniejszały zasoby dewizowe kraju.

Całokształt działalności przedsiębiorstw i administracji w zakresie handlu zagranicznego został skupiony w Komisariacie Handlu Zagranicznego, który opracowywał, a następnie decydował o wykonaniu ogólnych założeń importowych i eksportowych. Formę handlu stanowiły ustalane na rok z góry listy towarów dopuszczonych do obrotu z zagranicą. Głównym celem tego posunięcia była chęć posiadania towarów, które mogłyby zaspokoić potrzeby przemysłu i ogólnego popytu. Wobec biernego (ujemnego) bilansu handlowego w okresie 1924/1925 Związek Radziecki opracował plan importu zakładający, że musi być on zrekompensowany wywozem w celu osiągnięcia czynnego (dodatniego) salda bilansu handlowego⁴³.

Podstawową zasadą polityki handlowej było dostosowanie importu do określonych w planie potrzeb. Ogólny państwowy plan handlowy zawierał zestawienie przewidywanych ilości eksportu oraz dostosowany i zaprojektowany do tego import. Starano się w ten sposób uzyskać dodatni bilans handlowy. Na mocy zatwierdzonego planu Komisariat Handlu Zagranicznego (Wniesztorg), korzystając ze środków uzyskanych z eksportu, realizował plan importu, zakupując za granicą towary na możliwie dogodnych warunkach. W ciągu roku operacyjnego dokonywana była kontrola eksportu i w stosunku do jego postępów wydawano zezwolenia na przywóz do ZSRR (w formie licencji), które wymieniały kraj, rodzaj towaru oraz kwotę, na jaką należało zakupić dany towar⁴⁴. Samo techniczne wykonanie wymiany powierzono specjalnym organizacjom prawnopublicznym, które podlegały Ludowemu Komisariatowi Handlu Zagranicznego. Organizacje te o charakterze państwowych domów handlowych importowo-eksportowych oparte zostały w swojej działalności na specjalizacji branżowej i terytorialnej. Przykładem pierwszej był „Maszimport”, który dokonywał importu maszyn, przykładem drugiej – „Sowiran-

⁴³ W. STUDNICKI, *Z powodu pertraktacji handlowych niemiecko-sowieckich*, „Przegląd Gospodarczy” 1928, nr 17.

⁴⁴ W. TIMOFIEJEW, *Istoriczeskij opyt gosudarstwiennoj monopoli wnieszniej torgowli SSSR*, „Wnieszniaja Torgowla” 1967, nr 7.

trans”, organizacja powołana do obsługi obrotu towarowego między Związkiem Radzieckim i Iranem. W 1936 r. organizacji tych było ogółem 26 i obejmowały one swą działalnością całość wymiany ZSRR z zagranicą⁴⁵.

Działalność Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego sprowadzała się do przyjmowania towarów na punktach pogranicznych oraz do przekazywania ich potrzebującym komisariatom, urzędem centralnym oraz poszczególnym przedsiębiorstwom i osobom będących odbiorcami towarów. Przy gromadzeniu towarów na eksport Komisariat Handlu Zagranicznego działał przez organy prowincjonalne, rozporządzające funduszami na zakup towarów przeznaczonych na eksport. Przy zakupach towarów za granicą „Wnieszorg” posługiwał się własnymi przedstawicielstwami zagranicznymi⁴⁶. Posiadał on swoje ekspozytury w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Włoszech, Austrii, Szwecji, Finlandii, na Łotwie i w Persji. Zasadą radzieckiej polityki handlowej było tutaj uniknięcie monopolu danego kontrahenta w danej dziedzinie importu. „Polityka radziecka dążyła do zakupu towarów w różnych państwach, aby wykorzystując konkurencję, móc nabyć je na warunkach najdogodniejszych”⁴⁷. Koncentracja zakupów i ich masowy charakter w danym kraju (np. w Niemczech) w rękach jednego organu (w tym przypadku Torgpredstwa)⁴⁸ dawała radzieckim przedstawicielom handlowym bardzo poważny wpływ na rynek towarowy danego kraju. Przedstawiciel handlowy ZSSR był jednym z największych, jeżeli nie największym kupcem. Stanowiło to niewątpliwie zaletę monopolu handlu zagranicznego. Były również wady. Aparat handlowy każdego przedstawicielstwa radzieckiego był bardzo opieszły i mało sprawny. Poza tym zarówno dla polskich, jak i zagranicznych firm handlowych nie przyzwyczajonych do zawierania kontraktów na płaszczyźnie monopolu był on poważną przeszkodą w ustanowieniu stosunków handlowych ze Związkiem Radzieckim. Z chwilą bowiem, gdy w ZSRR uruchomiono produkcję jakiegoś dobra dotychczas importowanego, było ono natychmiast skreślane z listy importowej⁴⁹. W Niemczech i Austrii istniały specjalne towarzystwa asekurowujące operacje eksportowe do ZSRR. W Polsce nie było możliwości utworzenia takiego towarzystwa, a tym bardziej reasekurowania go za granicą⁵⁰.

⁴⁵ *Struktura handlu zagranicznego ZSRR*, „Polska Gospodarcza” 1938, nr 35.

⁴⁶ W. TIMAFJEJEW, *Istoriczeskij opyt*.

⁴⁷ W. SKRZYWAN, *Zagadnienia handlu zagranicznego w Rosji*, „Przegląd Gospodarczy” 1925, nr 24.

⁴⁸ Torgprestwo: skrót nazwy *torgowoje predstaviteľstwo*.

⁴⁹ *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917-1945*, oprac. Z. Basiński, Warszawa 1967, s. 131.

⁵⁰ W. SKRZYWAN, *Zagadnienia handlu*.

Jednakże rząd radziecki zawsze o czasie regulował gwarantowane przez siebie kredyty, gdyż niespłacanie ich groziłoby zamknięciem innych kredytów zagranicznych.

Istotną cechą monopolu handlu zagranicznego było również to, że stwarzał on dla znacjonalizowanego przemysłu radzieckiego możliwość rozwijania własnej produkcji. Monopol pozwalał bowiem na niedopuszczenie na rynek radziecki towarów zagranicznych nawet wówczas, gdy były one tańsze. Gdyby bowiem uchylono ograniczenia przywozowe dla produktów zagranicznych, to rozpiętość cen między produktami zagranicznymi a radzieckimi uniemożliwiłaby przemysłowi radzieckiemu wszelką konkurencję z przemysłem zagranicznym. W rezolucji podjętej na XII Zjeździe RKP(b) w Moskwie w kwietniu 1923 r. stwierdzono, że „należy stanowczo rezygnować z zakupów i zamówień za granicą, nawet po cenach niższych od wewnętrznych, we wszystkich tych przypadkach, kiedy nie są bezwzględnie konieczne i kiedy ulokowanie odpowiedniego zamówienia wewnątrz kraju może stać się poważnym bodźcem do rozwinięcia odnośnej gałęzi naszego przemysłu państwowego”⁵¹.

Jednakże ustanowienie państwowego monopolu handlu zagranicznego wywoływało ataki ze strony opozycji partyjnej⁵². Były lansowane poglądy, iż możliwe byłoby odstąpienie od rygorystycznej zasady monopolu handlu zagranicznego. Z żądaniem jego zniesienia wystąpił m.in. N. Bucharin. Zaproponował on zastąpienie monopolu handlu zagranicznego przez ochronę celną. W. Lenin kategorycznie sprzeciwiał się tym poglądom, pisząc: „Bucharin nie widzi – jest to jego najbardziej zdumiewający, a przy tym czysto teoretyczny błąd – że żadna polityka celna nie może być skuteczna w epoce imperializmu i potwornej różnicy pomiędzy krajami nędzarzami a krajami niewiarygodnie bogatymi”⁵³. Lenin miał na myśli obawę Rosji radzieckiej przed premiami eksportowymi, które przełamałyby najsilniejsze nawet zapory celne ZSRR. Dlatego też propagował monopol w handlu zagranicznym w jego nienaruszonej postaci.

W pierwszych latach po rewolucji państwa kapitalistyczne czyniły próby wprowadzenia izolacji gospodarczej Rosji radzieckiej, chcąc ją w ten sposób postawić poza nawiasem gospodarki światowej. Gospodarcza izolacja Rosji

⁵¹ *Uchwały i rezolucje KPZR. Wybór dokumentów. Rezolucja w sprawie przemysłu*, Warszawa 1954, s. 198.

⁵² W. TIMOFJEJOW, *Istoriczeskij opyt*.

⁵³ W. LENIN, *Dziela*, t. XXXIII, Warszawa 1957, s. 472.

była początkowo rozmyślnie popierana i planowo przeprowadzona przez większość państw kapitalistycznych, dążących do rozbicia pierwszego na świecie państwa socjalistycznego. Rządy zachodnie zorganizowały blokadę gospodarczą Rosji radzieckiej. Rząd radziecki utrzymywał stosunki handlowe tylko z krajami neutralnymi, głównie ze Szwecją, która była zainteresowana handlem z Rosją. Ale w końcu 1918 r. pod naciskiem państw Ententy również Szwecja przerwała wymianę handlową⁵⁴. Jednak już w styczniu 1920 r. Wysoka Rada Ententy postanowiła wprowadzić wymianę z Rosją. Wymiana ta jednak nie odbywała się bezpośrednio z rządem radzieckim, którego kraje Ententy nie uznawały, lecz z radzieckimi organizacjami spółdzielczymi. Organizacjami tymi były: Towarzystwo Udziałowe Kredytowe, Towarzystwo Udziałowe Spożywcze, Towarzystwo Udziałowe Rolne, Towarzystwo Udziałowe Mleczarskie oraz Stowarzyszenie Rolne⁵⁵.

W 1917 r. 12,5 tys. towarzystw udziałowo-spożywczych zjednoczyło się w 250 związków. Najbardziej rozwinęło się zjednoczenie w Moskwie pod nazwą „Powszechny Centralny Związek Spożywczy” („Centrojuż”)⁵⁶. Organizacja ta posiadała związki rozrzucone po kraju i wiele filii na całym świecie. Utworzyła ona właśnie centrale zakupów we wszystkich handlowych środowiskach świata i zadaniem jej było dostarczanie artykułów spożywczych. Podejmowane przez rząd radziecki próby wyjścia z izolacji i faktycznej blokady gospodarczej zaczęły dawać rezultaty dopiero w 1920 r.⁵⁷ Pierwsze pokojowe porozumienie rządu radzieckiego zawarte zostało z Estonią w dniu 2 lutego 1920 r.⁵⁸ Ułatwiło ono wyjście na rynki zachodnioeuropejskie i faktycznie zrywało postanowienie Wysokiej rady Ententy o prowadzeniu wymiany z Rosją radziecką tylko poprzez organizacje spółdzielcze.

W pierwszych latach po rewolucji obrotu handlu zagranicznego Rosji radzieckiej były nieznaczne. Wynosiły one w 1917 r. w cenach porównawczych mniej niż 1/3 obrotów handlu zagranicznego w 1913 r., przy czym eksport Rosji w 1917 r. nie osiągnął nawet 10% poziomu przedwojennego⁵⁹. W latach komunizmu wojennego spadł eksport tych artykułów, które przed wojną stanowiły główny przedmiot eksportu rosyjskiego. Na czoło wysunęły się artykuły odgrywające poprzednio rolę drugo-, a nawet trzeciorzędą. I tak w 1921 r.

⁵⁴ W.I. ZOŁOTARJEW, *Osnownyje etapy*.

⁵⁵ „Przemysł i Handel” 1920, nr 120.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ W. BARSZCZEWSKI, *Dumping sowiecki*, „Przegląd Gospodarczy” 1930, nr 21.

⁵⁸ W.I. ZOŁOTARJEW, *Osnownyje etapy*.

⁵⁹ Tamże.

pierwsze miejsce w eksporcie zajmowały produkty leśne, drugie futra, trzecie – len, czwarte – szczecina i piąte – produkty naftowe. W 1922 r. struktura eksportu zbliżyła się do przedwojennej. Na pierwsze miejsce, tak jak przed wojną, wysunęło się zboże⁶⁰. W 1921 r. w imporcie Rosji radzieckiej najważniejszą część stanowiły towary przemysłowe (tkaniny, odzież, obuwie) i lekarstwa, na które przypadało ponad 48% całego importu kraju⁶¹. Wynikało to z tego, że własny przemysł w tym okresie nie był w stanie zaspokoić popytu społeczeństwa na towary szerokiego zapotrzebowania. Duże znaczenie dla zlikwidowania głodu spowodowanego suszą i nieurodzajem w 1921 r. miał import towarów spożywczych i surowców do ich produkcji. W 1921 r. na towary te przypadało 16% całego importu kraju. W tym okresie w imporcie Rosji radzieckiej znaczną rolę zaczęły odgrywać maszyny, szczególnie środki transportu. Przypadało na nie ok. 13% całego importu⁶². W tych latach towary były sprowadzane głównie z Wielkiej Brytanii, Niemiec i Stanów Zjednoczonych. W systemie komunizmu wojennego rola środków ekonomicznych (w tym cen) była podrzędna. Dominującą rolę w systemie funkcjonowania gospodarki odgrywały środki bezpośrednie (administracyjne). W przedsiębiorstwach państwowych ruchowi dóbr nie towarzyszył ruch pieniądza. Cena była wielkością czysto obrachunkową, ewidencyjną. Niektórzy działacze gospodarczy i polityczni mówili o konieczności likwidacji pieniądza. Dystrybucja surowców i produktów gotowych miała w zasadzie bezpieniężny (naturalny) charakter⁶³.

W okresie NEP, obejmującym lata 1921-1925, odbudowano mechanizmy rynkowe i jednocześnie stworzono przesłanki planowej ingerencji państwa w procesy rynkowe. Centralizacja sektora znacjonalizowanego uległa pewnemu osłabieniu, część mniejszych zakładów przemysłowych wydzierżawiono, również ich poprzednim właścicielom⁶⁴. Charakterystyczną cechą tego okresu było także dopuszczenie kapitałów zagranicznych w ramach tzw. koncesji i towarzystw mieszanych. Na XIII Zjeździe RKP(b) w Moskwie w kwietniu 1923 r. stwierdzono, iż konieczne są dalsze systematyczne posunięcia mające na celu przyciągnięcie do przemysłu kapitału zagranicznego we wszystkich tych formach, których celowość dała się już poznać: koncesje, towarzystwa

⁶⁰ N. RUBINSZTEJN, *Wnieszniaja politika sowietskogo gosudarstwa 1921-1925*, Moskwa 1953, s. 36.

⁶¹ Tamże.

⁶² W.I. ZOŁOTARJEW, *Osnownyje etapy*.

⁶³ C. BOBROWSKI, *U źródeł planowania socjalistycznego*, Warszawa 1967, s. 43.

⁶⁴ Tamże, s. 61.

mieszane, dzierżawa⁶⁵. W radzieckich sferach rządowych panował pogląd, że jeśli z jednej strony przyjąć za pewnik, iż przemysł radziecki może rozwijać się na podstawie wewnętrznego gromadzenia kapitałów, to z drugiej strony niezbędny jest poważny dopływ kapitałów zagranicznych⁶⁶. Jednym z najważniejszych postanowień w dziedzinie koncesyjnej było uznanie za bardziej pożądane angażowanie kapitału zagranicznego nie w dziedzinie handlowej, ale przemysłowej.

Wyróżniono wówczas cztery rodzaje koncesji udzielanych cudzoziemcom na prowadzenie różnych przemysłowych i rolnych przedsiębiorstw⁶⁷. Były one następujące: a) tzw. koncesja czysta, oparta na umowach przewidujących budowę i organizację przedsiębiorstw przemysłowych za pomocą kapitału zagranicznego oraz samodzielną eksploatację tych przedsiębiorstw przez koncesjonariuszy; b) towarzystwa mieszane, organizowane na zasadzie współpracy kapitału zagranicznego i radzieckiego; c) przedsiębiorstwa techniczno-kredytowe, którym powierzono budowę fabryk, instalację urządzeń technicznych kopalń albo też organizację radzieckich gospodarstw rolnych, jednak bez prawa eksploatacji; d) tzw. umowy pomocy technicznej, które polegały na konsultacji inżynierów zagranicznych przy organizacji radzieckich przedsiębiorstw przemysłowych lub rolnych.

Według planu koncesji przemysłowych koncesjonariuszy skierowano do miejsc trudno dostępnych dla państwowych organizacji przemysłowych oraz do tych gałęzi przemysłu, których kapitał państwowy nie był w stanie podnieść i rozwinąć, oraz tam, gdzie kapitał prywatny mógł stworzyć korzystną konkurencję dla państwa⁶⁸. Rola Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego polegała w tym okresie na kontroli nad przedsiębiorstwami opartymi na koncesjach, aby swymi zamówieniami na rynku zewnętrznym nie wytworzyły konkurencji dla zamówień państwowych. Dekretem z dnia 13 marca 1922 r. rząd wprowadził trzy rodzaje tzw. koncesji handlowych⁶⁹: a) kupno i sprzedaż bezpośrednio przez tzw. przedstawicielstwo handlowe, w myśl ustalonego poprzednio planu; b) kupno i sprzedaż za pośrednictwem tzw. towarzystw mieszanych, których kapitał zakładowy był mieszany, tj. rządowo-prywatny;

⁶⁵ W. LENIN, *Dziela wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 836-843.

⁶⁶ *Mieżdunarodnyje otnoszenija i wnieszniaja politika SSSR 1917-1960*, Moskwa 1960, s. 22.

⁶⁷ *Koncesje w Rosji Radzieckiej*, „Przegląd Gospodarczy” 1924, nr 13.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże.

c) sprzedaż przez przekazanie na konsygnację odpowiednim radzieckim państwowym organizacjom handlowym.

Musiały one działać zgodnie z obowiązującym systemem monopolu handlu zagranicznego, w granicach ogólnego planu importowo-eksportowego. Mieśzanym towarzystwom przysługiwało prawo produkowania w ZSRR towarów przeznaczonych na wywóz i sprzedaż za granicą. Mogły one również przywozić do ZSRR produkty niezbędne dla gospodarki narodowej i rynku wewnętrznego. Kategorie towarów, które mogły być eksportowane i importowane ustalał „Wnieszorg”. W 1924 r. spośród wszystkich koncesji na koncesje handlowe przypadało 18,2%; największa na koncesje przemysłowe – 39%, następnie na gospodarstwa wiejskie i leśne – 24,7% oraz transportowe – 10,4%. Największe zainteresowanie koncesjami radzieckimi wykazywał kapitał niemiecki – 36%, następnie brytyjski – 11,4%, amerykański – 10,7%, francuski – 7,8% oraz kapitał rosyjski za granicą – 7,5%⁷⁰. W sumie jednak koncesje nie odegrały tak dużej roli, jakiej się pierwotnie po nich spodziewano, gdyż udzielano je na przedsięwzięcia, których realizacji nie mogło podjąć się państwo. Z drugiej strony potencjalni koncesjonariusze obawiali się, że po uruchomieniu przedsiębiorstwa zostanie ono znacjonalizowane.

W okresie NEP radziecki handel zagraniczny charakteryzował się dużym deficytem bilansu handlowego. W 1921 r. np. import towarów więcej niż dziesięciokrotnie przewyższał eksport⁷¹. Zapasy towarów, które rząd radziecki mobilizował na eksport, tylko w nieznaczej części pokrywały płatności z tytułu importu. Deficyt bilansu handlowego trzeba było pokrywać wywozem złota. Przeszkodę jednak stanowiła tutaj tzw. blokada złota. Główne banki europejskie odmawiały przyjmowania z Rosji radzieckiej złota jako środka płatniczego. Oznaczało to przedłużenie blokady ekonomicznej Rosji. Rząd radziecki, chcąc płacić złotem, musiał je sprzedawać o 30% taniej w stosunku do cen na rynku światowym.

Na rozpoczętej 10 IV 1922 r. Konferencji w Genui kraje zachodnie zażądały od Związku Radzieckiego spłaty długów carskiej Rosji i Rządu Tymczasowego. ZSRR nie zgodził się na to, stwierdzając w memorandum z 22 IV 1922 r., iż „interwencja i blokada ze strony mocarstw sprzymierzonych oraz podtrzymywana przez nie w ciągu 3 lat wojna domowa przyczyniły Rosji szkód daleko przewyższających wysokość pretensji w stosunku do niej ze

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ W.I. ZOŁOTARJEW, *Osnownyje etapy*.

strony cudzoziemców, którzy ucierpieli na skutek rewolucji radzieckiej”⁷². W czasie tej konferencji 16 IV 1922 r. Związek Radziecki i Niemcy zawarły w Rapallo traktat o ustanowieniu normalnych specjalnych stosunków gospodarczych między obu krajami⁷³. Oparty na klauzuli największego uprzywilejowania stał się on punktem wyjścia dla rozszerzenia kontaktów gospodarczych ZSRR nie tylko z Niemcami, ale również z innymi państwami. Dwa lata później Związek Radziecki nawiązał stosunki dyplomatyczne z Wielką Brytanią, Włochami, Austrią, Norwegią, Szwecją, Meksykiem i Francją. Wpłynęło to na rozszerzenie kontaktów i powiązań handlowych ZSRR. Ponad 40% obrotów handlowych w 1921 r. przypadało na Niemcy i Wielką Brytanię⁷⁴.

Pierwszym rokiem po wojnie, w którym bilans handlowy Rosji radzieckiej okazał się dodatni, był rok gospodarczy 1922/23. Nadwyżka bilansowa w wysokości 23,2 mln rubli była jednak spowodowana raczej ograniczeniem importu niż wzrostem eksportu⁷⁵. Import w 1922/23 r. stanowił ok. 12% przywozu przedwojennego⁷⁶. Jeśli w 1921 r. obroty handlowe Rosji radzieckiej wynosiły 182 mln rubli, a w 1924 – 470 mln, to w 1925 r. osiągnęły już wartość 1123 mln rubli. Drewno stanowiło wówczas główny artykuł eksportowy ZSSR. Eksploatacja lasów (wielkiego bogactwa Rosji) była stosunkowo najłatwiejsza do uruchomienia i nie wymagała dużych nakładów kapitałowych. Specjalnie dla handlu drewnem rząd radziecki utworzył cztery akcyjne towarzystwa mieszane, w których połowa kapitałów w formie lasów i sprzętu należała do skarbu państwa, a druga połowa do konsorcjum zagranicznego⁷⁷.

Od 1926 r. nastąpił w gospodarce radzieckiej okres uprzemysłowienia. Polityka gospodarcza państwa podążała po linii popierania przemysłu kosztem rolnictwa. Chodziło tutaj o wybitnie priorytetowy rozwój przemysłu środków produkcji, zwłaszcza przemysłu ciężkiego, oraz o stworzenie maksymalnie samowystarczalnej gospodarki uniezależnionej od rynku światowego⁷⁸. W okresie uprzemysłowienia gospodarki, obejmującego lata 1926-1928, handlowi zagranicznemu przypadła w udziale bardzo odpowiedzialna rola. Jego celem było zaspokojenie konsumpcji indywidualnej, ale przede wszystkim dostar-

⁷² I.A. ROSIENKO, *Sowietsko-giermanskije odnoszenija 1921-1922*, Leningrad 1965, s. 71.

⁷³ Tamże, s. 59.

⁷⁴ *Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-1940 gg. Statisticeskij obzor*, Moskwa 1960, s. 21-23.

⁷⁵ *Przeгляд stanu gospodarczego Rosji*, „Przemysł i Handel” 1926, nr 39.

⁷⁶ A. RINGMAN, *Rozwój eksportu rosyjskiego*, „Przemysł i Handel” 1928, nr 5.

⁷⁷ *Przemysł drzewny ZSRR*, „Przemysł i Handel” 1927, nr 37.

⁷⁸ S. STRUMILIN, *Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR*, Warszawa 1962, s. 496.

czenie gospodarce radzieckiej niezbędnego wyposażenia inwestycyjnego do budowy własnego przemysłu.

Mimo że w 1925/26 r. eksport ZSRR w porównaniu z poprzednim rokiem gospodarczym zwiększył się o 17,4%, a import tylko o 4,6% (dzięki czemu spadła wielkość ujemnego salda bilansu handlowego), to jednak warunki zewnętrzne i wewnętrzne w tym okresie nie sprzyjały rozwojowi handlu zagranicznego. Obroty te w 1925/26 r. nie osiągnęły nawet miliarda rubli w cenach przedwojennych, podczas gdy w 1913 r. wynosiły ok. 3 mld rubli. W okresie uprzemysłowienia najszybsze tempo wzrostu wykazywały inwestycje przemysłowe. Nakłady na rozbudowę przemysłu skierowane były w $\frac{3}{4}$ do przemysłu wytwarzającego środki produkcji⁷⁹. Dążenie do uprzemysłowienia kraju identyfikowano z dążeniem do samowystarczalności i niezależności gospodarczej kraju. Polityka rządu skierowana na rozszerzenie importu maszyn i urządzeń przyspieszyła proces uwolnienia Związku Radzieckiego od zależności importowej na rzecz rozwoju własnego przemysłu maszynowego.

Od 1928/29 r. rozpoczął się w ZSRR okres gospodarki planowej. Pierwszy plan 5-letni objął lata 1928-1932, drugi 1933-1937. Nowy model gospodarki, który kształtował się od dłuższego czasu, był nastawiony na rozwój przemysłu ciężkiego, głównie maszynowego. W zakresie zarządzania przemysłem względna autonomia przedsiębiorstw z okresu NEP ustąpiła miejsca systemowi skrajnie scentralizowanemu i zhierarchizowanemu⁸⁰. W 1930 r. rozpoczęto powszechną kolektywizację gospodarstw rolnych, którą zamierzano zakończyć w ciągu dwóch lat. W tym okresie plan zrealizowano tylko w 60%, a całkowite uspołecznienie gospodarki miejskiej zakończono w zasadzie dopiero w 1925 r. W latach trzydziestych następował szybki rozwój przemysłu ciężkiego, stosunkowo wolniejszy przemysłu lekkiego. Rozwój rolnictwa był opóźniony w stosunku do rozwoju przemysłu. Udział procentowy inwestycji przemysłowych w dochodzie narodowym podzielonym wzrastał z roku na rok. Na początku lat trzydziestych ZSRR stał się ważnym na świecie importerem maszyn i urządzeń. W 1931 r. zakupił ok. $\frac{1}{3}$, a w 1932 r. $\frac{1}{2}$ światowego eksportu maszyn na potrzeby przemysłu⁸¹.

W krajach, z którymi Związek Radziecki utrzymywał stosunki handlowe, zostały utworzone przedstawicielstwa handlowe, posługujące się przywilejami

⁷⁹ C. BOBROWSKI, *Problem industrializacji w ZSRR*, „Przemysł i Handel” 1928, nr 51.

⁸⁰ C. BOBROWSKI, *U źródeł planowania socjalistycznego*, Warszawa 1967, s. 143.

⁸¹ N. PATOLICZEW, *Pjat'dziesiąt lat sowieckiej wnieśniej torgowli*, „Wnieśniaja Torgowla” 1968, nr 4.

dypomatycznymi. Główną formą państwowych organizacji zajmujących się bezpośrednio handlem zagranicznym zostały w latach trzydziestych wszechzwiązkowe przedsiębiorstwa specjalizujące się według gałęzi⁸². Dużym ciężarem dla gospodarki radzieckiej było zadłużenie wobec zagranicy powstałe wskutek nadmiernego importu inwestycyjnego w latach pierwszego planu 5-letniego. Zadłużenie to miało charakter krótkotrwały i było wysoko oprocentowane.

W celu realizacji planów uprzemysłowienia kraju rząd radziecki był zmuszony dokonać wielu posunięć. Poprzez forsowanie eksportu utworzono zasoby dewizowe potrzebne na pokrycie importu wyposażenia niezbędnego dla budowanych zakładów przemysłowych. Trzeba przy tym pamiętać, że działa się to w okresie kryzysu światowego i Związkowi Radzieckiemu nie było łatwo znaleźć zbyt na swoje towary za granicą. Dlatego też niejednokrotnie trzeba było sprzedawać eksportowane towary poniżej cen kształtujących się wówczas na rynku światowym. Uzyskanymi w tych warunkach zasobami dewizowymi gospodarzono możliwie jak najoszczędniej i przeznaczono je prawie wyłącznie na zakup urządzeń przemysłowych. Z tych też powodów konieczne było zrezygnowanie z importu dóbr konsumpcyjnych, a importowano tylko urządzenia przemysłowe, i to do tych gałęzi przemysłu, które po uruchomieniu dawały podstawy do rozwoju dalszych działów gospodarki narodowej. Głównym więc celem był rozwój przemysłu służącego wytwarzaniu środków produkcji.

Wysokość obrotów handlu zagranicznego ZSRR uzależniona została od zdolności eksportowej kraju i od możliwości uzyskania kredytów na międzynarodowym rynku pieniężnym. Gigantyczny program uprzemysłowienia, realizowany w okresie planów 5-letnich, wymagał olbrzymich inwestycji maszynowych. Wobec niemożności dokonania zapłaty za import maszyn w drodze równowartościowego eksportu, ZSRR musiał korzystać z kredytów, które ze względu na duże ryzyko wypłacalności były bardzo kosztowne. Niezdolność eksportowa ZSRR w okresie pierwszego planu 5-letniego była wynikiem niemożności wykorzystania posiadanych bogactw naturalnych na skutek dewastacji powojennej. Naturalną podstawę eksportu radzieckiego stanowiły produkcja roślinna ze zbożem i drzewem na czele oraz surowce, zwłaszcza mineralne⁸³.

Po zakończeniu pierwszego planu 5-letniego obroty handlu zagranicznego ZSRR uległy zredukowaniu, co można tłumaczyć wieloma przyczynami. Przede wszystkim uruchomiono własne przemysły – energetyczny i maszynowy,

⁸² Tamże.

⁸³ *Struktura handlu zagranicznego ZSRR*, „Polska Gospodarcza” 1938, nr 35.

zabezpieczające techniczno-ekonomiczną niezależność kraju. Rozwój własnego przemysłu pozwolił znacznie zredukować import maszyn i urządzeń, na które w okresie 1929-1932 przypadała prawie połowa całego importu. Rząd radziecki stopniowo ograniczał import, wykorzystując w coraz większym stopniu urządzenia własnego przemysłu. W okresie pierwszego planu 5-letniego był np. zmuszony importować z krajów kapitalistycznych ok. 15 tys. samochodów, przeznaczając na to ponad 180 mln rubli złotem. W ciągu drugiego planu ZSRR wyprodukował już 550 tys. samochodów i to całkowicie uwolniło kraj od importu z zagranicy.

W okresie drugiego planu 5-letniego w dziedzinie handlu zagranicznego miały miejsce znaczne zmiany. Zamiast, jak poprzednio, czasowych zezwoleń wprowadzono upoważnienia stałe wystawiane przez Komisariat Handlu Zagranicznego poszczególnym przedsiębiorstwom na prowadzenie transakcji zagranicznych⁸⁴. Nie naruszało to jednak w niczym samej zasady państwowego monopolu handlu zagranicznego, gdyż przedsiębiorstwa działały nadal w ramach ustalonych z góry planów eksportowo-importowych oraz przepisów licencyjnych i dewizowych. Celem poprawy bilansu handlowego ZSRR przeprowadził również daleko idące restrykcje w dziedzinie importu i osiągnął nadwyżki eksportowe, które pozwoliły spłacić poważną część zaciągniętych poprzednio długów zagranicznych. Bilans handlowy Związku Radzieckiego (deficytowy w 1931 r. na sumę 293 mln rubli w złocie) i w 1932 r. (129 mln rubli) przekształcił się już w 1933 r. w bilans dodatni (141 mln rubli) i pozostał nim w 1934 r. (186 mln rubli)⁸⁵. Równocześnie w ZSRR nastąpił wzrost wydobycia złota po 1931 r., osiągając wartość 100 mln rubli rocznie i zwiększając w ten sposób rezerwy walutowe państwa⁸⁶. Równocześnie przemysły wydobywcze, po przeprowadzeniu niezbędnych inwestycji, zwiększyły znacznie możliwości eksportowe.

W latach 1935 i 1936 bilans handlowy Związku Radzieckiego był zrównoważony. W 1937 r. obroty handlu zagranicznego przewyższyły pod względem wartości o ponad 15% poziom obrotów z 1936 r. Ponieważ wzrost wartości nastąpił jedynie po stronie eksportu, więc saldo bilansu handlowego w 1937 r. było dodatnie i zamknęło się nadwyżką w wysokości ok. 380 mln

⁸⁴ Podłoże nowego systemu handlu zagranicznego, „Polska Gospodarcza” 1935, nr 37.

⁸⁵ W.G.D., ZSRR – reforma walutowa ZSRR, „Polska Gospodarcza” 1936, nr 13.

⁸⁶ S. GLASS, XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego, „Przegląd Gospodarczy” 1936, nr 2.

rubli⁸⁷. Zmieniła się również struktura handlu zagranicznego w tym okresie. Związek Radziecki zaczął eksportować głównie produkty przemysłowe, metale, urządzenia, a w znacznie mniejszej ilości zboże i produkty spożywcze. Natomiast import urządzeń w okresie drugiego planu 5-letniego zmniejszył się 4-krotnie w porównaniu z pierwszym. W 1937 r. udział krajów europejskich w handlu zagranicznym ZSRR wyniósł 56% wartości obrotów, krajów azjatyckich – 20% i krajów obu Ameryk – 15%⁸⁸.

Zaznaczyły się też w tych latach zmiany w kierunkach geograficznych handlu zagranicznego ZSRR. Mały obrotów z Niemcami, a zwiększały się obroty z Wielką Brytanią i USA. Złożyły się na to przyczyny polityczne i ekonomiczne. Dojście w Niemczech do władzy Hitlera, a więc utworzenie rządu faszystowskiego o nastawieniu wybitnie antykomunistycznym, musiało doprowadzić do ograniczeń w stosunkach handlowych. Z drugiej zaś strony kredyty udzielone w 1936 r. Związkowi Radzieckiemu przez Wielką Brytanię sprzyjały wzrostowi obrotów handlowych między obu krajami. Opierając się na powyższych kredytach Związek Radziecki zwiększył w szczególności zakupy maszyn. Podobnie i finansisci z USA zaoferowali swoje kredyty. Było to możliwe m.in. dlatego, że od 1934 r. rząd USA uznawał oficjalnie władze Związku Radzieckiego. Pojawienie się obok niemieckich konkurencyjnych niejako kredytów brytyjskich i amerykańskich było wynikiem sukcesów osiągniętych przez ZSRR w realizacji pierwszego planu 5-letniego i wywiązywania się z zaciągniętych zobowiązań. Pamiętać przy tym należy, że w okresie realizacji pierwszego planu 5-letniego, a więc w okresie wzmożonych inwestycji w ZSRR, we wszystkich państwach kapitalistycznych panował kryzys gospodarczy. Związek Radziecki ze swym dużym zapotrzebowaniem na maszyny i urządzenia przemysłowe stawał się cennym rynkiem zbytu. Mimo to udział handlu zagranicznego ZSRR w obrotach światowych był bardzo niski i wynosił: w 1929 r. – 1,4%, w 1932 r. – 2,5%, w 1933 r. – 1,1% i w 1937 r. – 1,1%⁸⁹.

Jak wspomniano wyżej, głównym narzędziem radzieckiej polityki handlowej w całym okresie międzywojennym był monopol handlu zagranicznego. Jednak pewną, chociaż nieznaczną rolę odegrała również polityka celna. Miała ona zastosowanie przede wszystkim tam, gdzie obroty handlowe z zagranicą odbywały się bez stosowania monopolu handlu zagranicznego. Chodziło tu głównie o azjatyckie granice ZSRR. Cła odgrywały zasadnicze znaczenie

⁸⁷ *Struktura handlu.*

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa 1939, s. 167.

w obrotach handlowych z Persją, Afganistanem, Turcją i Zachodnimi Chinami⁹⁰. Niemniej jednak radziecka polityka celna odgrywała specjalną rolę nawet i tam, gdzie monopol handlu zagranicznego działał w całej pełni, tj. gdzie obowiązywał import w ramach specjalnych kontyngentów. Chodziło tu mianowicie o regulowanie za pomocą ceł cen towarów zagranicznych, które wobec niedostatecznej produkcji krajowej zostały dopuszczone na rynek radziecki. W okresie komunizmu wojennego, w okresie prób bezpiecznego obrotu towarowego nie było mowy o jakiegokolwiek planowej polityce celnej. Dopiero w 1921 r., tj. z chwilą wprowadzenia NEP, rozpoczęły się prace nad przygotowaniem pierwszej radzieckiej taryfy celnej. Z uwagi na krytyczny stan finansowy państwa miała ona cele przede wszystkim fiskalne⁹¹.

W swoich założeniach, radziecka polityka celna zgadzała się z założeniami państwowego monopolu handlu zagranicznego. Zadaniem monopolu było bądź niedopuszczenie towaru zagranicznego w ogóle w granice ZSRR, bądź dopuszczenie go w ilości bardzo ograniczonej dla potrzeb przemysłowych i rolniczych, bądź też dopuszczenie go w ilościach zupełnie drobnych dla zaspokojenia choćby części popytu na ten towar. W zależności od tego radziecka taryfa celna albo dawała towarom cło fikcyjne (teoretyczna), albo cło protekcyjne, tj. obliczone teoretycznie z dodatkiem na „ochronę”, albo wreszcie cło o zawrotnej niemal wysokości, które wobec popytu na dany towar na rynku i nieprodukowania go wewnątrz kraju stanowiło rodzaj cła fiskalnego, pozbawiającego importerów zysku⁹².

Handlowi zagranicznemu Związku Radzieckiego przypadła bardzo ważna rola w tworzeniu siły gospodarczej pierwszego na świecie państwa niekapitalistycznego. Oprócz maszyn, narzędzi rolniczych i środków transportu musiano nabywać za granicą również wszelkiego rodzaju artykuły pierwszej potrzeby. Mimo to główny nacisk kładziono na import środków produkcji w celu budowy własnego przemysłu. Ograniczono do minimum import artykułów konsumpcyjnych dla potrzeb ludności. Import artykułów konsumpcyjnych był całkowicie zakazany. Eksport służył jedynie jako środek do uzyskania dewiz niezbędnych przy zapłacie za import. Monopol handlu zagranicznego pozwalał rządowi radzieckiemu na wykorzystanie stosunków handlowych jako oręża akcji politycznej. Stąd niejednokrotnie przenoszenie obciążenia z jednych państw do drugich w związku z posunięciami, jakie w danej sytuacji rząd ra-

⁹⁰ Z., *Sowiecka taryfa celna*, „Przemysł i Handel” 1929, nr 25.

⁹¹ Tamże.

⁹² Tamże.

dziecki uważał za wskazane robić w polityce zagranicznej. Koncentrował obrotunki na dużych państwach uprzemysłowionych. Skłaniała go do tego potrzeba zdobywania rynków zbytu dla swoich surowców i artykułów rolnych.

Państwom zachodnioeuropejskim, pragnącym wciągnięcia ZSRR w orbitę wymiany międzynarodowej w Europie, monopol taki był oczywiście nie na rękę. Wołały one jednak prowadzić rokowania z ZSRR przynajmniej na tej podstawie, obawiając się, że w innym przypadku konkurencyjne państwa wejdą im w drogę. Dlatego też monopol handlu zagranicznego nigdy nie utracił swego znaczenia i zawsze służył za podstawę przy zawieraniu przez ZSRR wszelkich układów handlowych z innymi państwami. Na nim był też oparty jeden z najważniejszych układów handlowych zawartych przez ZSRR, a mianowicie układ z Niemcami z 12 IX 1925 r. Przy polityce handlowej rządu radzieckiego monopol handlu zagranicznego był niezbędny, gdyż pozwalał na regulowanie stosunków handlowych z każdym państwem zgodnie z wolą i polityką rządu.

BIBLIOGRAFIA

- 50 let sowietsoj torgowli, Moskwa 1967.
- ANDERS R.: *Der Handelsverkehr der UdSSR mit Deutschland*, Berlin: R.I. Prager 1928.
- BARSZCZEWSKI W.: *Dumping sowiecki*, „Przegląd Gospodarczy” 1930, nr 21.
- BETTELHEIM CH.: *L’Economic sovietique*, Paris 1950.
- BOBROWSKI C.: *Problem industrializacji w ZSRR*, „Przemysł i Handel” 1928, nr 51.
- BOBROWSKI C.: *U źródeł planowania socjalistycznego*, Warszawa 1967.
- CIEPIELEWSKI J., KOSTROWICKA I., LANDAU Z., TOMASZEWSKI J.: *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*, Warszawa: PWE 1970.
- Dekret o nacjonalizacji wniezionej torgowli, „Wniezionej Torgowla” 1968, nr 4.
- DOBB M.: *Soviet economic development*, London 1948.
- “Economic Bulletin for Europe” [Wyd. ONZ] 1960.
- “Economic Survey of Europe” [Wyd. ONZ] 1960.
- FABIERKIEWICZ W.: *Rosja współczesna*, Warszawa 1926.
- GINZBURG A.: *Wniezionej torgowla SSSR*, Moskwa 1937.
- GLASS S.: *XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego*, „Przegląd Gospodarczy” 1936, nr 2.
- Gospodarka narodowa ZSRR*, (cz. I), Warszawa: Polgos 1950.
- GRABSKA W.: *Ekspansja Niemiec na Wschód*, Wrocław 1964.
- HICHHORN L.: *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrussland*, Rostock 1930.
- J.S.: *Rosja dzisiejsza jako importer*, „Polska Gospodarcza” 1930, nr 10.
- JURKIEWICZ J.: *Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918-1939*, w: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, Warszawa 1966.
- KLEER J.: *ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych*, Warszawa 1967.
- Koncesje w Rosji Radzieckiej*, „Przegląd Gospodarczy” 1924, nr 13.

- KOROLENKO A.S.: Torgowyje dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami, Moskwa 1954.
- KOROLENKO A.S.: Targowyje dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami, Moskwa 1959.
- Kowan I.: Prawowoje sodierżanije diekrieta o nacjonalizacji wnieszniej torgowli, „Wnieszniaja Torgowla” 1967, nr 4.
- KUCZYŃSKI J., WITKOWSKI G.: Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren, Berlin 1947.
- LENIN W.: Dzieła wybrane, t. II, Warszawa 1949.
- LENIN W.: Dzieła, t. XXXIII, Warszawa 1957.
- LINECKIJ E.: Ekonomika i planirowanie sowietskoj torgowli, Moskwa 1925.
- MAINZ K.: Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen, Berlin 1930.
- Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa 1939.
- Mieżdunarodnyje odnoszenija i wnieszniaja politika SSSR 1917-1960, Moskwa 1960.
- MIZUSTIN D.: Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR, Moskwa 1938.
- OTMAR BERSON J.: Nowa Rosja. Na przełomie dwóch piatilettek, WARSZAWA 1933.
- PATOLICZEW N.: Pjat’dziesiat lat sowietskoj wnieszniej torgowli, „Wnieszniaja Torgowla” 1968, nr 4.
- Podłoże nowego systemu handlu zagranicznego, „Polska Gospodarcza” 1935, nr 37.
- POKROVSKIJ M.: Wnieszniaja torgowla i wnieszniaja torgowaja politika Rossi, Moskwa 1947.
- Przegląd stanu gospodarczego Rosji, „Przemysł i Handel” 1926, nr 39.
- Przemysł drzewny ZSRR, „Przemysł i Handel” 1927, nr 37.
- „Przemysł i Handel” 1920, nr 120.
- RINGMAN A.: Rozwój eksportu rosyjskiego, „Przemysł i Handel” 1928, nr 5.
- ROSIENKO I.A.: Sowietko-giermanskije odnoszenija 1921-1922, Leningrad 1965.
- RUBINSZTEJN N.: Wnieszniaja politika sowietkiego gosudarstwa 1921-1925, Moskwa 1953, s. 36.
- Sbornik diekrietow i postanowlenij po wnieszniej torgowle, cz. 1, Moskwa 1922.
- Schwarz A.: Russia’s Soviet Economy, Englewood Cliffs 1958.
- SHOTWELL J.T.: Poland and Russia 1919-1945, New York 1945.
- SKRZYWAN W.: Zagadnienia handlu zagranicznego w Rosji, „Przegląd Gospodarczy” 1925, nr 24.
- SMIRNOV A.M.: Mieżdunarodnyje walutnyje i krieditnyje odnoszenija SSSR, Moskwa 1960.
- Soviet Economic Growth, Evanston (Ill.) 1953.
- Statistisches Buch für das Deutsche Reich 1924-1926.
- Statistisches Buch für Deutsche Reich 1926-1929.
- Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917-1945, oprac. Z. Basiński, Warszawa 1967.
- Struktura handlu zagranicznego ZSRR, „Polska Gospodarcza” 1938, nr 35.
- STRUMILIN S.: Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR, Warszawa 1962.
- STRUMTAHL A.: Die große Krise, Zürich 1937.
- STUDNICKI W.: Z powodu pertraktacji handlowych niemiecko-sowieckich, „Przegląd Gospodarczy” 1928, nr 17.
- SZELIGA Z.: Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata, Warszawa 1967.
- SZISZKIN V.A.: Sowietkoje gosudarstwo i strany Zapada w 1917-25 gg, Leningrad 1969.
- TIMOFIEJEW W.: Istoriceskij opyt gosudarstwiennoj monopoli wnieszniej torgowli SSSR, „Wnieszniaja torgowla” 1967, nr 7.

- Torgowye odnoszenja SSSR s kapitalistycznymi stranami, Moskwa 1938.
- Uchwały i rezolucje KPZR. Wybór dokumentów. Rezolucja w sprawie przemysłu, Warszawa 1954.
- USZAKOW W.B.: Wnieszniaja politika Germanii w pieriod Weimarskiej Riespubliki, Moskwa 1958.
- W.G.D.: ZSRR – reforma walutowa ZSRR, „Polska Gospodarcza” 1936, nr 13.
- WINOGRADOW V.M.: Wnieszniaja torgowla SSSR s kapitalistycznymi stranami, Moskwa 1957.
- Wnieszniaja politika Sowietskogo Sojuza i mieżdunarodnyje odnoszenia, red. N.F. Potapow, Moskwa 1966.
- Wnieszniaja torgowla SSSR 1918-63, red. W.S. Zinczenko, Moskwa 1965.
- Wnieszniaja torgowla [Organ Narodnego Komissariata Wnieszniej Torgowli SSSR, Moskwa 1940] 1940, nr 3.
- Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-1940 gg. Statistycznij obzor, Moskwa 1960.
- Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918-1940, Moskwa 1960.
- Z.: Sowiecka taryfa celna, „Przemysł i Handel” 1929, nr 25.
- ZOŁOTARJEW W.I.: Osnownyje etapy razwitija wnieszniej torgowli SSSR 1917-1967, „Woprosy Istorii” 1967, nr 8.

WYBRANE ASPEKTY
STOSUNKÓW KREDYTOWYCH I HANDLOWYCH
ZWIĄZKU RADZIECKIEGO
Z KRAJAMI KAPITALISTYCZNYMI W LATACH 1918-1940

Streszczenie

W 1923 r. Związek Radziecki zaczął otrzymywać kredyty od firm zagranicznych na okres od 3 do 6 miesięcy. Pomimo oficjalnej blokady kredytowej prywatni przedsiębiorcy byli zainteresowani w ekspansji eksportowej na jeszcze nie zdobyty rynek radziecki. Ekspansja ta musiała być poparta akcją kredytową. Blokada kredytowa wpłynęła jednak na wysokie koszty kredytów udzielonych w pierwszym okresie odbudowy przez firmy i banki zagraniczne. Były to w początkowej fazie krótkoterminowe kredyty handlowe, przeznaczone w większości na finansowanie radzieckiego importu wyrobów gotowych, gdyż przeważała w tym okresie polityka interwencji towarowej. W latach 1921-1925 głównymi rodzajami kredytów zagranicznych związanych z importem radzieckim były: a) kupieckie kredyty wekslowe, b) kredyty akceptacyjno-rembursowe banków zagranicznych. Począwszy od 1926 r. rządy krajów kapitalistycznych zaczęły udzielać wsparcia przedsiębiorstwom przemysłowym eksportującym towary do ZSRR na warunkach kredytów wekslowych. Za otrzymaną gwarancję ze strony państwa eksporterzy musieli płacić odpowiednim organom prowizję, którą z kolei wraz z odsetkami od kredytu zobowiązane były im zwrócić radzieckie organizacje importowe.

Podstawową zasadą polityki handlowej Związku Radzieckiego w latach 1918-1940 było dostosowanie importu do określonych w planie potrzeb. Ogólny państwowy plan handlowy zawierał zestawienie przewidywanych ilości eksportu oraz dostosowany i zaprojektowany do tego import. Starano się w ten sposób uzyskać dodatni bilans handlowy. Na mocy zatwierdzonego planu Komisariat Handlu Zagranicznego, korzystając ze środków uzyskanych z eksportu, realizował plan importu, zakupując za granicą towary na możliwie dogodnych warunkach. W ciągu roku operacyjnego dokonywana była kontrola eksportu i w stosunku do

jego postępów wydawano zezwolenia na przywóz do ZSRR (w formie licencji), które wymieniały kraj, rodzaj towaru oraz kwotę, na jaką należało zakupić dany towar.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki; rząd radziecki; NEP; gospodarka planowa; stosunki kredytowe i handlowe; industrializacja; pięciolatka; monopol handlu zagranicznego; bilans handlowy; umowy handlowe; kredyty handlowe; koncesje.

SELECTED ASPECTS OF CREDIT AND COMMERCIAL RELATIONS
BETWEEN THE SOVIET UNION AND CAPITALIST COUNTRIES
IN THE YEARS 1918-1940

S u m m a r y

In 1923 the Soviet Union began to receive credits from foreign firms for periods of 3 to 6 months. Despite an official credit blockade private entrepreneurs were interested in expanding their businesses into the yet unexplored Soviet market. This expansion had to rely on lending activity. However, the blockade made foreign bank and company loans expensive in the first period of reconstruction. Initially, these were short-term commercial credits, mostly intended to finance the Soviet imports of finished products since the circulation of goods was mostly regulated by the State interventionist policy at that time. In the years 1921–1925, the major types of foreign credits associated with Soviet imports were: a) trade credits secured with bills of exchange, b) acceptance-reimbursement credits of foreign banks. Starting in 1926 the governments of capitalist countries began to support industrial companies exporting goods to the USSR on credits secured with bills of exchange. Exporters had to pay a commission to certain institutions for guarantees they were given by the State. The commission along with interest on the credits was reimbursable by the Soviet import organisations.

The basic rule of the trading policy in the Soviet Union of 1918–1940 was to adjust imports to a particular demand specified in the plan. The general State trading plan established assumed volumes of export and relevant imports. In this way, a positive trade balance was attempted. Using the endorsed plan as the starting point and the resources coming from exports, the Commissariat of Foreign Trade executed the plan of imports buying goods abroad on convenient terms. During the fiscal year, exports were monitored and based on its volume permissions (licences) were issued to bring goods into USSR stating the country of origin, kind of goods and the price for which they were to be bought

Key words: USSR; Soviet government; National Economic Policy; planned economy; credit and economic relations; industrialisation; 5-year plan; foreign trade monopoly; trading balance; commercial agreements; commercial loans; concessions.

Translated by Tomasz Pałkowski